

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

БАКАЛАВР

На тему «Воєнний фактор формування мережі поселень та колонізації Сибіру в
1618-1682рр.»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки(спеціальності)

032 – історія та археологія

Коваленко Вікторія Олександрівна

Керівник : к.і.н. Кушнар'єв Сергій Сергійович

Рецензент: проф. Духопельников Володимир Михайлович

Харків - 2021

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Початок воєнної колонізації на території Сибіру.....	12
Розділ 2. Заснування мережі поселення оборонного призначення на території Сибіру.....	21
Розділ 3. Служиле населення сибірських міст.....	37
Висновок.....	54
Список використаних джерел та літератури.....	57
Список скорочень.....	64
Резюме.....	65
Summary.....	66

ВСТУП

Процес колонізації Московським царством неосвоєних земель за Уральським хребтом включав поступове просування першовідкривачів на схід до тихоокеанського узбережжя і закріплення на Камчатці. Вхідження в склад Московської держави народів Сибіру мало дуже важливе значення, бо, перш за все, позбавляло їх від нападів сусідів. Для місцевого населення одним із важливих факторів входження до складу Московії було припинення міжродових та міжплемінних конфліктів. Ще сприяло росту загальної чисельності населення. Сибір завжди приваблювала до себе людей. Перші мандрівники, землепрохідці, які ступили на землі Сибіру на початку XVI ст., мали різне походження – козаки (донські, запорізькі, уральські), служилі люди, купці тощо. Також північні території були дуже багаті на корисні копалини та природні ресурси. Головним видобувним промислом на території Сибіру був «соляний промисел». Це пояснювалося тим, що переселенці мали потребу в солі перш за все для заготівельного промислу. Другим, по важливості, промислом на території Сибіру було видобування руд кольорових металів, в основному срібла – основної сировини для виготовлення грошей.

Актуальність теми полягає у значенні впливу воєнного фактору колонізації на подальший розвиток Сибіру. Сибірські землі були «буферною зоною» для захисту територій Московської держави від кочових племен. Через призму цієї теми можна прослідкувати за освоєнням та розвитком сибірських земель. Колонізація Сибіру – це складний процес, в якому були задіяні різноманітні сили, держава та її інституції, служилі люди, промисловці, селяни, заслані люди, монастирі. Головне значення в колонізації Сибіру в XVII ст. мала діяльність держави, яка проводила політику приєднання краю силами служилих людей.

Об'єктом дослідження є колонізаційні процеси на території Сибіру

Предмет – це воєнний фактор колонізації сибірських земель у XVII ст.

Метою дослідження є вивчення особливостей колонізаційних процесів на теренах Сибіру протягом XVII ст. з позицій воєнного фактору та теорії «фронтиру»

Задля досягнення мети було поставлено наступні **завдання**:

- Визначити роль фортифікаційних споруд у розвитку колонізаційних процесів на теренах Сибіру;
- Дослідити особливості виникнення воєнізованих поселень на освоєних землях Сибіру;
- Схарактеризувати причини колонізації та ролі колонізаційних процесів для Московської держави.

Хронологічні рамки охоплюють 1618 – 1682 р. Нижня хронологічна межа, обумовлена кінцем Смути та початком нового етапу економічного та соціального розвитку держави. Верхня хронологічна межа обумовлена початком правління Петра I, коли освоєння сибірських земель втратило своє першочергове значення для держави.

Територіальні рамки охоплюють територію Сибіру: вся північ Азії, що простягається до Північного льодовитого океану, на сході вона досягає Тихого океану а на півдні межує з Китайською державою. Від Московської держави Сибір відділена Уральським хребтом.

Історіографія питання колонізації території Сибіру в XVII ст. є дуже ґрунтовною.

Дорадянська історіографія представлена працями:

Г.Ф. Міллер та його «Історія Сибіру»¹ в п'яти томах, являється першою працею присвяченою Сибіру, виданою ще в XVIII ст. Особливістю цієї

¹ Міллер Г.Ф. История Сибири. Т3 М., 2005. С. 100-598.

наукової праці є те, що Міллер брав участь у Великій Північній експедиції і являється сучасником подій. Також Міллер добре описував проблеми відносин руської влади з народами Сибіру, заснуванню міст та формування гарнізонів.

В 1837 р. була опублікована праця П. А. Словцова «Історичний огляд Сибіру»¹, яка стала гідним суперником роботам Міллера. Петро Андрійович описує в основному роль вільних козаків в завоюванні краю . Також він описує повністю колонізаційний процес Сибіру та освоєння на «диких» землях.

М.К. Любавський в своїх працях « Історична географія Росії у зв'язку з колонізацією»² та «Опис руської колонізації з найдавніших часів і до ХХ ст.»³ стверджує що похід козаків на Сибір, не призвів до остаточного підкорення Сибіру, але став відправною точкою шляху до підкорення північних земель.

П.І. Небольсін після закінчення Санкт-Петербурзького Університету деякий час жив в Сибіру, вивчаючи історію цього величезного краю, побут і звичаї населяють її народів. Книга "Підкорення Сибіру" не залишилася непоміченою сучасниками, викликавши жваву полеміку серед істориків. Написана яскравою і образною мовою, що містить багато фактологічного матеріалу та переконливо підтверджує висновки автора⁴.

Д.І. Багалій в своїй праці «Очерки з історії колонізації степної окраїни Московської держави»⁵ в основному описує воєнну колонізацію. В праці яскраво показана буденність колонізованих, їх побут, умови життя тощо.

¹Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. Б/м., 1837. Кн 1. С.258-390.

² Любавский М.К. Историческая география России в связи с колонизацией. М.,1916. С.108-260.

³ Любавский М.К. Обзор русской колонизации с древнейших времён и до ХХ вв. М., 1910 г. С.480-570.

⁴Небольсин П. И. Покорение Сибири.СПб. 1849. С. 45-100.

⁵Багалей, Дмитрий Иванович. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / исслед. Д. И. Багалея. – Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1887. С. 580-602.

Також в останній третині XIX ст. виходить праця В.К. Андрієвича «Історія Сибіру»¹, в роботі автор приділяє увагу саме воєнним та адміністративним проблемам історії Сибіру, та відносини прийшлого населення з кочовими племенами.

Особливо потрібно виділити роботу М.М. Ядринцева «Сибір, як колонія в географічному, етнографічному та історичному відношенні»². Микола Михайлович використовує в своїй роботі висновки П.А. Словцова, щодо перепису населення, та подушному перепису.

В статті Ладвинського М. Ф. «Переселенські рухи в Росії»³ добре описано взаємовідносини прийшлого населення з автохтонним, значення місцевого населення для колонізації та основні колонізаційні процеси XVII ст. на території Сибіру.

Про положення сибірської знаті ми можемо дізнатися з роботи Павлова-Сильванського Н.П. «Государеві служилі люди: Виникнення руського дворянства»⁴. Сибірська знать, так звані «боярські діти» або ж служила аристократія зіграла немаловажну роль у формуванні керуючої верхівки, також завдяки їм зароджувалися династії служилої аристократії Сибіру.

Радянська історіографія освоєння Сибіру розвивалася в рамках існуючого методологічного підходу. Основну увагу дослідники приділяли вивченню соціальних прошарків населення.

¹ Андрієвич В.К. История Сибири. Спб. 1889. Т.1. С.106.

² Ядринцев Н.М. «Сибирь, как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении», СПб. 1892г. С. 127-136.

³ Ладвинский М. Ф. Переселенческое движение в России // Исторический вестник — 1892. — Т. 48. — № 5. — С. 449-465.

⁴ Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди: Происхождение русского дворянства. СПб., 1889. 330с.

Бахрушин С.В.¹ зазначає, що Сибір населяли двома шляхами – стихійною хвилею вільної народної колонізації та за допомогою уряду, коли держава з ціллю оборони території заселяла нові землі «охочими людьми» та примусовими переводами.

У другій половині ХХ ст. виходить монографія А.А. Преображенського «Урал та Західна Сибір в кінці ХVI - на поч. ХVIII ст.»², автор ставить під сумнів представлення, яке було висунуте П.А. Словцовим, Н.М. Ядринцевим та Г.Н. Потаніним, про те, що головну роль в колонізаційних процесах грають збігли кріпосні селяни. А.А. Преображенський довів, що Урал та Сибір в ХVII ст. заселяли переселенці з Помор'я, а бігли селяни селилися як правило у Поволжі.

Сибірські остроги добре описує Сергеев В.І. в праці «Перші сибірські міста, їх військове, культурне, економічне значення»³ остроги, які були перш за все важливим фактором колонізації, вони виступали не лише військовим штабом, але і повноцінним адміністративним центром. В роботі дуже добре описано передумови будування острогу, вибір місця, принцип побудови, законодавчі аспекти та ін.

Правова сторона колонізації більш детально описується у праці Федорова М. М. «Правове становище народів Східного Сибіру (ХVII — поч. ХІХ ст.)»⁴. В даній роботі добре описано відношення Московської держави до автохтонного населення. На яких умовах місцеве населення «заясачувалося», йшло на службу, які правові документи підтверджували це, якими пільгами користувалися іноземці завдяки даним документам. Також в праці наведені приклади документів, за якими служилі люди проживали в острогах.

¹ Бахрушин С. В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. - М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1927. – С. 65-94.

² Преображенский А.А. Урал и Западная Сибирь (XVII в.). М., 1956. С. 426.

³ Сергеев В.И. Первые сибирские города, их военное, культурное, экономическое значение // Вестник истории мировой культуры. 1960. №3

⁴ Федоров М. М. Правовое положение народов Восточной Сибири (XVII — начало XIX в.). Якутск, 1978.

А ось в праці Колесникова А. Д. «Пам'ятники військово-оборонного мистецтва Сибіру»¹ описується острог виключно як військова будова, її озброєння, архітектура з точки зору військового мистецтва.

Щодо сибірського козацтва як служилого стану добре описується в роботі Зуєва А.С. «Казачье сердце Сибири»². Описується різниця «прийшлих» козаків, від козаків «литовського списку», добре розповідається про фінансове забезпечення козацтва, умови життя, їх відносини з місцевим населенням в умовах колонізації.

Іноземна історіографія являється не такою обширною, але деякі праці заслуговують певної уваги.

У своїй праці Домінік Лівен у своїх працях «Імперія: Російська імперія та її суперники»³ описує відносини російського населення з автохтонним населенням Сибіру.

У праці Форсайта Дж. «Історія народів Сибіру: Російська північноазіатська колонія, 1581–1990.»⁴, описується стан населення Сибіру даного періоду. Автор добре описує прошарки населення та взаємодії між ними.

Джерела. В дослідженні використовувалися документальні та наративні джерела. Документальні джерела можна поділити на архівні та опубліковані матеріали.

Руські літописи XII-XVII ст. містять значний матеріал по відносинам Русі і народів Сибіру, а також дані про перших військових походах Новгородської республіки. Велике значення в роботі мали сибірські літописи Єсипівська

¹ Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири // Памятники истории и архитектуры Сибири. — Новосибирск: Наука, 1986.

² Зуев, А.С. Казачье сердце Сибири / А.С. Зуев // Тобольск и вся Сибирь. Сибирское казачье войско. – Тобольск: Изд. отдел ТРОБФ «Возрождение Тобольска», 2011. С.48.

³ Dominic Lieven, Empire: The Russian Empire and Its Rivals, London: John Murray, 2000.С. 571-578.

⁴ Forsyth J. The History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony, 1581–1990. Cambridge, 1992

літопис, перша з літописів Тобольська, і Сибірський літописний звід - найбільше джерело з історії Сибіру XVII ст. Сибірський літописний звід дійшов до нас в декількох списках. В роботі використовувалася «Книга Записна»¹ - перша редакція зводу, Томський вид, в якому є ряд унікальних даних з історії Томського розряду і східних повітів Сибіру, а також пізніші списки зводу - Головінського і Нарішкінського. Треба відзначити велику достовірність даних зводу².

Важливе значення в дослідженні також мають городові списки, в яких фіксувалися всі служилі люди, переміщені люди, місцеве населення тощо. В цих списках в основному використовуються данні останніх десятиліть XVII ст.

Особливе місце в моєму дослідженні займають карти. А саме Генеральна карта Тобольської губернії із зазначенням поштових та великих проїжджих доріг, станцій і відстаней між ними в верстах. Дана карта Тобольської губернії, створена в 1824 році, входить в "Географічний атлас Російської імперії, Царства Польського і Великого князівства Фінляндського", що включає в себе 60 карт Російської імперії. Атлас був складений і вигравіруваний полковником В. П. Пядишева і служить свідченням того, наскільки ретельно і детально складалися карти російськими військовими картографами в першій чверті XIX століття. На карті показані населені пункти (шість типів в залежності від розміру), поштові

¹ Книга Записная I Под ред. З. Я. Бояршиновой, В. В. Палагиной. - Томск: ТГУ, 1973.

² Сибирские летописи, изданные императорской Археографической комиссией / Под ред. В. В.

Майкова, Л. Н. Майкова. - СПб.: Типография Императорской Археографической комиссии, 1907;

Собрание государственных грамот и договоров / Под ред. А Ф. Малиновского. - М.: Типография С. И.

Силиванского, 1819. Т.П;

Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией императорской Академии наук / Под ред. И. Григоровича. - СПб.: Типография II отделения с. е. и. в. канцелярии, 1841. Т.П. (1598-1613 гг.);

Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией императорской Академии наук / Под ред. М. Коркунова. - СПб.: Типография II Отделения с. е. и. в. канцелярии, 1841. Т.Ш. (1613-1645);

Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией императорской

Академии наук. п. изд. / Под ред. М. Коркунова. - СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т.IV.;

Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографической экспедицией Императорской Академии наук. Доп. изд. - СПб.: Типография II Отделения с. е. и. в. канцелярии, 36. Т.IV;

станції, монастирі, заводи, фортеці, редути, дороги (чотири типи), губернські та окружні кордону. Відстані зазначені в верстах; верста була росіянкою одиницею вимірювання довжини, яка дорівнює 1,07 кілометра, і до теперішнього часу вийшла з ужитку. Умовні позначення і географічні назви приведені російською та французькою мовами. Місто Тобольськ був заснований в 1587 році, незабаром після приходу до Сибіру козаків під проводом Єрмака. У 1581 році, в пізній період правління Івана Грозного, Єрмак перейшов Урал і через деякий час захопив столицю Сибірського ханства місто Кашлик (недалеко від Тобольська). Також в даному дослідженні використовувалися матеріали Російського державного архіву давніх актів (Ф. 214. – Сибірський приказ.

В роботі використовувалися записки іноземців про Російську державу XVI-XVII ст., в яких містяться цінні матеріали з російської зовнішньої політики, історії військових сил, колонізації Сибіру.

Методологією роботи є найважливіші принципи історичної науки - історизм, наукова об'єктивність, системність. На підставі принципу історизму в роботі дано аналіз розвитку військових чинників російської колонізації Сибіру. Застосування принципу історизму привело до вивчення досліджуваного явища військових чинників російської колонізації Сибіру в контексті історичної ситуації. На підставі принципу наукової об'єктивності в дослідженні вивчається військова політика Російської держави у Західному Сибіру розглянута як явище, що розвивається на основі об'єктивних закономірностей, показана в процесі свого виникнення, розвитку та зміни під впливом інших явищ епохи. Я використовую підхід комплексного вивчення фактичного матеріалу з історії Західного Сибіру для розгляду теми. Дослідження спирається на описовий, проблемно-хронологічний, структурний, кількісний і порівняльно-історичний методи.

Історико-описовий метод дозволяє розкрити і вивчити на базі літератури і джерел фактичний матеріал по темі.

Завдяки проблемно-хронологічному методу, були розкриті окремі проблеми дослідження (вплив ойратів, будівництво міст Сибіру, формування гарнізонів, поселення військових колоністів на півдні Сибіру, освіту полків «іноземного ладу») в хронологічній послідовності.

Системно-структурний метод дозволяє побачити російське суспільство Сибіру в процесі колонізації як систему, що володіє складною структурою.

Користуючись кількісним методом, ми проводимо статистичні дослідження по темі.

Порівняльно-історичний метод дає можливість провести порівняльний аналіз військової політики Російської держави в Сибіру.

Також в даній роботі була використана теорія «фронтиру», яка дає пояснення способу заселення Сибірських земель. Теорія «фронтиру» в початковій трактовці Фредеріка Тернера звучала як зіткнення «варварства» та «цивілізації», пізніше це було трактовано як зона міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії прийшлого населення на корінне.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі було вперше:

- Доповнено схему заселення сибірських земель через вільну та державну колонізацію;
- Уточнено склад колонізаційних потоків, їх напрями та специфіку;
- Вивчено роль воєнного фактору у заснуванні міст-фортець та досліджено їх впливи на соціальну структуру населення;

Частини роботи були апробовані на засіданні гуртка кафедри історії Східної Європи 1 квітня 2021р.

Структурно робота поділена на три розділи, а також містить вступ, висновки, список використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ПОЧАТОК ВОЄННОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СИБІРУ

Сибір – це перш за все, територія багата на розмаїття народів, які проживають на її території, це обумовлено тим, що данні території тривалий час були «дикими» і племена осідали на територіях Сибіру заселяючи землі Півночі. До XVII ст. руські вже намагалися зайняти території Сибіру та провести колонізацію, як нам вже відомо почалося з 1581 року з початком походу Єрмака на Сибір. Протягом XVI ст. на території Сибіру почала формуватися активна колонізаційна політика, але ж вона все таки мала більш сільськогосподарський характер, ніж оборонний. Але ж на поч. XVII ст. з'явилася нагальна потреба в обороні територій.

Перше проникнення руських колонізаторів в Сибір відбувалося ще в кінці XVI ст. Датою початку російської колонізації Сибіру можна вважати 1 вересня 1581, коли козацька дружина під начальством Єрмака виступила в бойовий похід за Урал. Але цей похід не закінчився особливим успіхом, та у 1584 році Єрмак був вбитий¹.

До приходу російських людей до Сибіру лише незначна частина її жителів вела осілий спосіб життя. Більшість же населення було кочовим, або здійснювали сезонні переходи, або мігрувати досить далеко в пошуках нових кормових або мисливсько-промислових угідь. Особливо широкі міграції на величезних просторах Східної та частини Західного Сибіру в XVII - XIX ст. здійснювали тунгуси, а також татари, мансі, селькупи, якути, частина бурят². Сибірські татари, наприклад, з берегів Ішима і Тоболу доходили ймовірно, до Чулима і Єнісею. Найчастіше «дикі племена» були представниками колишньої Монгольської імперії, найчастіше зустрічалися татари, ханти, мансі, ненці,

¹ Любавский М.К. Обзор русской колонизации с древнейших времён и до XX вв. М., 1996 г. С.158

² Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. - СПб., Т. 3: 1613-1645. - 1841. - С. 382

нганасани, евенки, буряти, ойрати. Загальна кількість жителів Сибіру до колонізаційних процесів становила 150 тис. чоловік, але ж густота населення становила 1чол. на 10 км². Народи Сибіру належать до різних мовних сімей і груп. Народи, які відносяться алтайської мовної сім'ї, яка ділиться на три гілки: тюркську, монгольську і тунгуську, займають перше місце за чисельністю серед мовців на родинних мовами. У Західному Сибіру з давніх часів склалися етнічні спільності уральської мовної сім'ї, що включає самодійську і угорську гілки. На східній околиці Сибіру живуть народи, традиційно об'єднуються в палеоазіатську мовну сім'ю¹.

До приходу руських людей до Сибіру більшість корінних народів цього регіону в тій чи іншій мірі переживали розпад первісно-патріархальних зав'язків. Господарська діяльність аборигенів в Сибірі в основі вела в собі до перетворення природного ландшафту в антропогенний. Народи Сибіру прилаштувалися до природної рівноваги і були зацікавлені в його збереженні. Скотарська діяльність призвела до змін в ландшафті Сибіру. Тип господарства кочових племен залежав від самої природи та збереженні балансу між людьми та природою².

Противагою сибірським етносам, руський етнос формувався на базі землеробських міграцій. Заселення руськими вільних земель носили характер природного розселення. А ось колонізація та розселення вже йшли, як правило позаду природного розселення³.

Поява руських на Сибірських землях – це результат екстенсивного характеру їхньої господарської діяльності. Корінні народи Сибіру, які

¹Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. - СПб., Т. 3: 1613-1645. 1841. С.398.

²Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1989.С.44

³Савицкий П.Н. Степь и оседлость// Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. М., 1993. С.165-167.

знаходились в зоні освоєння регіону, зіштовхнулись насамперед з поглиненням самобутньої культури регіону¹.

В цілому, як відомо, процес приєднання Сибіру до Російської держави йшов мирним шляхом. Однак для досягнення цілі Російської держави на території Сибіру відбувалися і збройні зіткнення, які можна було розділити на три типи: міжгрупові зіткнення, між руськими людьми та корінними жителями, між корінними жителями та іноземними агресорами. Фольклор корінного населення свідчить про те, що той час характеризувався як жорстока міжплемінна та міжродова війна. Найбільш відомими зіткненнями є боротьба між ненцями та хантами через оленів і промислові угіддя, грабіжницькі набіги енісейських киргизів на сусідів, боротьба тунгусів з якутами через мисливські угіддя, криваві міжродові зіткнення у якутів, конфлікти між «кінними тунгусами» і бурятами тощо².

Включення Сибіру до складу Росії не відразу призвело до закінчення всіх цих конфліктів. У XVII ст. і пізніше тривали набіги ненців на хантів і відповідні дії останніх, вбивства тунгусами якутів, яких вони заставляли в своїх мисливських угіддях на Вітіме, Патоме і Олекме, окремі сутички між бурятами і тунгусами; відзначалася часта загибель корінного населення в ході набігів киргизів на російські волості. Зіткнення ці іноді були дуже масштабними³.

Збройні зіткнення з російськими людьми були відомі на більшій частині регіону, але тривали вони, за невеликими винятками, лише до початку XVIII ст., тобто в період приєднання Сибіру. Надалі вони повністю припинилися і можуть

¹Попков Ю.В., Бойко В.А. Политико-правовой статус коренных народов Севера. На пути в мировую цивилизацию. Новосибирск, 1997. С.52

² Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. [В 5-ти т. с доп. и указ.]. - СПб., 1841-1872.

³Бахрушин С.В. Остяцкие и вогульские княжества в XVI и XVII вв. // Научные труды. М., 1955. Т. 3, ч. 2. С. 95.

бути виключені з числа факторів, що впливають на чисельність корінного населення¹.

Слід зазначити, що втрати корінного населення в результаті бойових дій проти російських людей були відчутні, але для переважної більшості народів не мали серйозних наслідків².

В своїх рухах на Схід російські колонізатори зіштовхнулися із многочисленними кочовими племенами. Особливе місце в дослідженні цієї теми посідають саме відносини з цими кочовими племенами. Це слугувало часом початку занепаду епохи, коли кочові племена могли слугувати серйозною загрозою для осілого світу³.

На територіях, які підвергалися колонізаційним процесам, йшла справжня війна між трьома кочовими племенами – ойратів, казахів і ногаїв. Всі вони так чи інакше безпосередньо відносилися до Монгольської імперії. В XVIIст. ойрати які поселилися на території Сибіру, отримали назву калмики⁴.

Історик Сибіру С.У. Ремезов писав, що калмики воювали лише на конях . Їх звичайною зброєю були саадаки, саблі та списи, одягом слухували панцирі, лати, шишак і поручні. В основі тактики було покладена роль першого нападу⁵.

В основі економіки ойратів лежало скотарство, в першу чергу коні, верблюди, вівці, корови. Скотарство доповнювалося в степу мисливством і землеробством⁶.

¹ Попков Ю.В., Бойко В.А. Политико-правовый статус коренных народов Севера. На пути в мировую цивилизацию. Новосибирск, 1997.С.74

² Никитин Н. И. Освоение Сибири в XVII веке. - М.: Просвещение, 1990. -144 с.

³ Никитин Н. И. Освоение Сибири в XVII веке. - М.: Просвещение, 1990. -148 с.

⁴ Там само. С. 122.

⁵ Ремезов С. У. Чертежная книга Сибири. — СПб.: Изд-во императорской АН, 1882. — Л. 15-16;

⁶ Вилков О.Н. Ремесло и торговля Западной Сибири в XVII веке. М.: Наука, 1967. - 324 с.

Таким чином, місцеве населення зіграло немаловажну роль у війсьній колонізації Сибіру, перш за все це були економічні фактори – це перш за все торгівля хутром, війська підтримка з боку місцевого населення, Їх кінні загони являлися суттєвою підтримкою для російського війська в походах проти інших племен.

Вже в другій половині ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. в вітчизняній історіографії з'являється концепція, яка стверджує, що Росія – це країна яка прагне до колонізації і саме в цьому полягає головне завдання її зовнішньої політики¹. А саме колонізація вже розглядається як розселення руського народу, економічне освоєння та розповсюдження руської культури. Тим самим увага дослідників переключилась з військових та політичних факторів на культурні та економічні. Таким чином, колонізація Сибіру інтерпретувалася як саме мирний процес².

Тож якщо зіставити ці дві тези, можна виділити такі причини колонізації Сибірських земель:

1. Політика Російської держави, направлена на розширення земель;
2. Економічний фактор, тобто добування пушнини та кольорових руд, що значно збагачувало державну казну;
3. Транспортні умови – перш за все освоєння Сибіру було важливою транспортною артерією між Росією та Китаєм;
4. Захист територій. На прикладі заснування мережі поселень з оборонними функціями, які б забезпечували безпеку вже освоєним територіям;
5. Розповсюдження руської культури перш за все було зумовлено впровадженням руських традицій в побут місцевого населення Сибіру³.

¹ Бахрушин С.В. Очерки по колонизации Сибири в XVI и XVII вв.

² Иванов В.Н. Вхождение Северо-Востока Азии в состав Русского государства. Новосибирск, 1999. С.114-116.

³ История Сибири / под ред. А. П. Окладникова. Л., 1968. Т. II. С. 127-129.

Воєнна колонізація Сибіру відбувалась перш за все за причиною, ослаблення Східного рубежу Російської імперії, так званої «Сибірської України» чи «Окраїни», яка в XVII ст. була вже достатньо освоєна землеробцями. Але, перш за все, сільськогосподарська діяльність прийшлого населення відбувалась в районах з найменш придатними для цього умовами, саме через це було прийняте рішення створити мережу воєнних поселень, острожного типу.

Для успішності колонізаційних процесів руськими колонізаторами, все було продумано до найменших деталей. По-перше, загони руських, склалися приблизно з 20-40 осіб, іноді менше¹.

Це було прийнято для того щоб, по - перше, зберігати певну мобільність для легкого та швидкого пересування. По - друге, як правило дані загони відправлялися з метою знаходження нових точок для видобутку хутра або сировини, і тому такі походи проходили за власний кошт. Загони склалися з добровольців, які більшою вірогідністю були промисловцями або торговцями².

Окрім мирної колонізації також були випадки бойових дій проти іноземців, в деяких випадках іноземці переходили на бік російського населення. Участь ясачних іноземців у походах було важливим фактором, бо руські колонізатори таким чином забезпечували собі засоби пересування та продовольство. Особливу роль в цьому грали оленеводи, оскільки олені могли забезпечити колонізаторам пересування на далекі відстані³.

Також ясачних людей використовували для розвідки, ведення переговорів, для перевезення кореспонденції. Можна навіть сказати, що місцеве населення зіграло чи найважливішу роль в колонізації Сибіру.

¹ ОРЗПМ. М., 1951. С-22-23

² ДАИ. Т.8. С.181.

³ Иванов В.Н. Вхождение Северо-Востока Азии в состав Русского государства. Новосибирск, 1999. С.114,116,120.

Особливістю військової колонізації того часу було об'єднання з одними племенами місцевих жителів проти інших. І завдяки цьому «співробітництву» руські підкоряли собі інших. Як писав Г. В. Стеллер, «Руським всі ці розлади між туземцями від самого початку виявилися дуже вигідними: вони охоче підтримували одну партію проти іншої, та вселяючи великий страх розорювали інших¹». З боку місцевого населення теж була своєрідна вигода у вигляді захисту з боку Московської держави. До того ж з даною політикою Московії було не все так просто, якщо в джерелах того часу вона трактується буквально як ділення на «своїх» та «чужих», то вже сучасні дослідники трактують її як «свої» - це вже заясачені, «чужі» - це населення, яке треба заясачити².

Із козачих доносів ми можемо побачити, що у випадку військової сутички руські перш за все намагалися взяти в полон, або вбити управляючого противниками без великих людей з боку простолюду³.

Однією із особливостей колонізації Сибіру є те, що місцеве населення мало право на землю. Воно було зафіксоване в основному правовому документі держави – Соборному акті 1649р. Так, в XVI розділі акту «Про помісних землях» було записано, що під страхом «від государя бути в опалі» «руським» заборонялося купувати, міняти, закладати, здавати в найм будь-які землі, що належать ясачного, тобто підданим держави⁴.

Іншими особливостями колонізації Сибіру є:

1) єдина система адміністративної території управління, що є природним продовженням устрою Московської держави;

2) держава сибірської землі як держава;

¹ Стеллер Г.В. Описание земли Камчатки. Петропавловск- Камчатский, 1999. С.142.

² Там само. С. 120.

³ РГАДА. Ф. 199, Оп. 2, №481

⁴ Соборное уложение. Соборное уложение 1661 —Соборное уложение 1649 г. Свод законов / М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов. М.,1961. С.43

3) Юридичне включення прав та обов'язків корінних народів¹.

Сибірський край був узаконений як "царська сім'я", яка це визначала істориками як право короля на всю його землю та доходи². Однак ця трактовка «царської власності» для даного простору і для всього ясака який надходить до казни, являється не зовсім вірною.

На формування системи управління на території Сибіру вплинули особливості краю. Сибір заселялася служилими людьми, які виконували обов'язки управлінням територією, подавлювали супротиви «ясачного» населення, обороняли кордони Московської держави, що тягнуло за собою створення міцної економічної бази для подальшого розвитку регіону. Селяни, в свою чергу, утворювали місцеві общини, які відрізнялися від континентальних тим, що не входили до кріпосної залежності³.

Для управління сибірськими землями, була створена система нормативних актів, яка включала в себе: наказ воєводі, який був направлений від імені царя воєводі, та визначав не тільки його обов'язки, але і діяльність органів місцевої влади; грамота воєводі – була направлена діючому воєводі у зв'язку з певною подією; указ – встановлював правові норми в політичній та соціально-економічній сферах життя та мав силу закону⁴.

Таким чином, дані акти чітко регулювали всю діяльність сибірської адміністрації, виділяючи певні рамки її повноважень та утримуючи всю діяльність в рамках загальнодержавної політики.

Підводячи підсумки, ми можемо виділити декілька шляхів заселення Сибіру, перш за все це економічні чинники, які були першочерговою причиною освоєння

¹ Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Л., 1990. С.48

² Федоров М. М. Правовое положение народов Восточной Сибири (XVII — начало XIX в.). Якутск, 1978. С.13

³ История Сибири / под ред. А. П. Окладникова. Л., 1968. Т. II. С. 126-129.

⁴ Федоров М. М. Правовое положение народов Восточной Сибири (XVII — начало XIX в.). Якутск, 1978. С.14

цілих земель Сибіру, що призвело до розбудови інфраструктури на Сибірських землях. Другою причиною, і за моєю думкою, найголовнішою, є воєнний фактор колонізації. Сибірські землі з початку свого існування були заселені кочовими племенами, які воювали за території. Руське населення, після свого приходу на території Сибіру зверталося за підтримкою до місцевих ханів, які в свою чергу позбавлялися від певної частини ясиру, чи отримували службові місця у війську. Військова колонізація вплинула не лише на соціальне життя Московської держави, але і на економічне, головним фактором військової колонізації була охорона торгових шляхів від нападів, також завдяки військовим походам, козаки підпорядковували собі племена тим самим збираючи з них податок (ясир).

РОЗДІЛ 2. ЗАСНУВАННЯ МЕРЕЖІ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ СИБІРУ

На початковій стадії заселення Сибіру люди поселялися в побудованих першопроходьцями острогах та «містах». Як правило це були невеликі укріплені поселення, які знаходилися на відстані один від одного. З часом вони розбудовувалися та перевтілювалися, з них виділялися нові населені пункти як постійні, так і тимчасові (т.зв. зимівки).

Початок будівництва укріплених поселень на території Сибіру датується ще XVI ст. з першим проникненням колонізаторів на дану територію, але воно проходило доволі повільно. Вже в середині XVI ст. з більш активним проникненням на Схід, який був заснований на ряду економічних обставинах. Перш за все засновувалися так звані торгові точки для продажу та добування пушнини, але даний товар швидко закінчувався і тому виникала нагальна потреба проникати далі, але проникнення було небезпечним через військові напади місцевого населення. Таким чином виникла потреба у військовій обороні кордонів.

Виникнення поселень острожного типу на «нових землях» давало змогу владі Російської імперії поступово брати під контроль данні території, на яких створювалися укріплені поселення, установлювати адміністративне управління над місцевими жителями та переселенцями¹.

Існувало два типи поселень які в подальшому переростали в міста: остроги та зимівки. Архітектор, будівник, картограф та літописець С.У. Ремезов у своїй «Чертежній книзі Сибіру» представив нам типологію побудов Сибіру. За Ремезовим, якщо населений пункт був обнесений стоячим тином, його вважали

¹ Никитин Н. И. Служилые люди в Западной Сибири XVII в. Новосибирск: Наука, 1988. —С. 84.

«острогом»¹. Але для Сибіру ця класифікація не є дійсною, адже укріплення сибірських острогів залежало від багатьох факторів: розміщення, військово-політичне становище, наявність ресурсів.

Поселення острожного типу були перш за все важливим фактором колонізації, вони виступали не лише військовим штабом, але і повноцінним адміністративним центром². Такі поселення виникали саме на важливих річних каналах та торгових шляхах. Будувалися в основному в долинах рік: Енісею, Лени, Ангари, Селенги та їх притоках. Ці остроги слугували не лише воєнними центрами, а і торговими точками, куди звозилися так звану «М'яку рухлядь» - шкури соболів, песців, тощо. Також остроги були відправною точкою для мандрівників, які займалися колонізацією нових територій. Протягом XVII ст. були засновані такі остроги: Енісейський (1619), Красноярський (1628), Братський (1631), Якутський (1632), Іркутський (1661), Селенігійський (1665). Спочатку будувалися зимівки, часто укріплені, їх призначенням була зимівка, торгівля, полювання, збір данини. Зимівки, які були розміщені в зручних для сільськогосподарських робіт, торгівлі, адміністративних функцій місцях в подальшому перетворювалися на повноцінні остроги або навіть міста³.

В цілому було два шляхи будівництва острогів. Приказ уряду, про точне місце будівництва острогу. Зазвичай дане місце вже було розглянуте служивими людьми ще за декілька років, і тому вибір місця для будівництва було вибрано за рекомендацією служилих людей.

Перед будівництвом Енісейського острогу, який відразу став основою для руського «вторгнення» у Східний Сибір, була проведена розвідка району

¹ Пядышев В. П. Географический атлас Российской Империи, Царства Польского и Великого Княжества Финляндского. СПб.: Военно-топографическое депо, 1827. С.75.

² Там само. — С. 87.

³ Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири // Памятники истории и архитектуры Сибири. — Новосибирск: Наука, 1986. — С. 4.

тобольською кавалерією Давидком Городчиковим та промисловцем Федькою Тимофєєвим у 1617 році¹.

Існує думка, що росіяни відвідали територію майбутнього Єнісею ще в 1600 р. Нарішкінське видання сибірського літописного зводу говорить, що в 1600 р. М. Шаховський і Д. Хрипунов були "отправлены из Тобольска в Мангазею и Енисей". вказівки побудувати там державний острог².

Г. Ф. Міллер зазначає, що військовослужбовці Березовського виїхали до Єнісею наприкінці XVI століття, але до району, що прилягає до Мангазею³. Він пише, що "будівництво міста Мангазея розпочалося не раніше 7608 (1600 р. До н. Е.) і було здійснено двома письмовими головами, князем Мироном Шаховським і Данилою Хрипуновим, і сотнею тобольських козаків"⁴. Враховуючи час, необхідний для побудови фортеці та подолання значної відстані між Мангазеєю та Єнісеєм⁵, стає очевидним, що неможливо побудувати Єнісей у 1600 р. Тим часом Єнісейським воєводам було відправлено царський указ із «жалуваним словом» магнєзійської та єнісейської «самоїди»⁶.

Отже, джерела на рубежі XVI-XVII ст. можуть говорити про землю поруч з Єнісеєм, але не про єнісейський острог.

Передісторія будівництва Красноярського острогу розпочалася ще в 1624 році, коли губернатор Єнісею Ю. Хрипунов відправив Андрія.

Дубенського з солдатами для детального вивчення місця будівництва майбутнього острогу⁷.

¹ Міллер Г. Ф. История Сибири. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — Т. 2. С. 240.

² Полное собрание Русских летописей. — М.: Наука, 1987. — Т. 36. — Ч. 1. -С. 259.

³ Міллер Г. Ф. История Сибири. — М.; Л., 1937. — Т. 1. — С. 309

⁴ Там само. С.370.

⁵ Ремезов С. У. Чертежная книга Сибири. — СПб.: Изд-во императорской АН, 1882.Л. 15-16;

⁶ Міллер Г. Ф. История Сибири. — Т. 1. — С. 395-404.

⁷ Там само. С 398

Пізніше, коли було прийнято остаточне рішення про будівництво нового острогу, були прийняті укази про набір солдатів для походу. У 1627 р. А. Дубенський отримав від Тобольська завдання, яке продемонструвало мету будівництва фортеці - зміцнити позиції російської держави в південній частині Єнісейської області. «... Цар всієї Русі, цар і великий князь Михайло Федорович, у землі Качин, через річку Єнісей, уздовж річки Красний, знову наказали встановити острог, і цей наказ повинен був направити Андрія Дубенського, разом з ним служивих людей, вказав на суверенне повернення обслуговуючого населення до Тобольська та інших сибірських отаманів та козацьких міст ... а після надання грошової виплати та зерна, Андрій наказав служити людям у доброму порядку на острові Єнісей, від острова Єнісей до Качинської землі та Червоного Яру, встановити Єнісейські острови на Червоний Яр...»¹.

Орієнтовна площа забудови Красноярська була визначена якимось чином, і А. Дубенський вибрав конкретне місце для в'язниці разом із служивими людьми².

Ось як описує С. В. Бахрушин порядок будівництва Красноярського острога: «Для начала спешно поставили «городок дощаной» і «круг острожного места... надолбы укрепили накрепко». Повністю укріпивши острог від нападів, служилі люди «учали березовый лес носить на себе к надолбам, учали острог ставить, а иные... пошли по сосновый лес вверх по Енисею реке с атаманом с Иваном Кольцовым, 160 человек, для башенного и хоромного лесу». Из березового и соснового леса поставили острог, около него «рвы накопали»³.

¹ Миллер Г. Ф. История Сибири. Т. 1. С. 395-404.

² Александров В. А., Покровский Н. Н. Мирские организации и административная власть в Сибири в XVII в. // История СССР. 1986. № 1. С. 59.

³ Миллер Г. Ф. История Сибири. Т. 2. С. 565.

Острог був зведений 6 серпня, а до 15 серпня він вже був готовий. Наприкінці "острожно́ї ставки" були побудовані житла для служивих людей, на десяток домів¹

Інший спосіб побудови острогів - це показати приблизне розташування місця заснування. У ряді випадків розширення під'ясачної зони та побудова мережі укріплених пунктів залежали від інтересів оборони. Політична ситуація спричинила необхідність побудови таких торгових точок, щоб захистити раніше побудовані та зробити так, щоб вони стали не лише військово-адміністративними, а й торгово-ремісничими центрами. Загалом місце будівництва укріпленого пункту на «новій землі» було визначено приблизно для того, щоб «підвести його під суверенну руку». І, як правило, рекомендація давалась на основі розповідей солдатів, які вже побували в цьому районі. Так, будівництво Баргузінського острогу в 1648 р. Проводили солдати Єнісею під керівництвом І. Галкіна, який отримав рішення зробити тюрму "за місцевою справою"². Незабаром після будівництва Красноярського острогу, який охопив Єнісей з півдня (захищаючи основний російський шлях вторгнення у Східний Сибір від киргизів та інших кочівників, потрібно було кілька захисних споруд – на Казанській і Тубінській землях³, на річці Уді⁴.

Група документів 1649 р. - грамоти губернатора Єнісея Ф. Полібіна та грамоти Сибірського приказу - вказують на механізм організації будівництва Баргузінського острогу.

У 1648 році подав челобитну прибувший з Байкалу енісейський отаман Василь Колесников. У ній він говорив про доцільність "відправити солдатів шістдесят навесні ... до гирла річки Баргузін і прогнати землю ... під руку царя,

¹ Миллер Г. Ф. История Сибири. - Т. 2.С. 565.

² ЦГАДА, ф. 214, оп. 3, стб. 307, л. 162.

³ Миллер Г. Ф. История Сибири. - Т. 2.С. 564

⁴ Дополнения к Актам историческим, собранным, изданным Археографической комиссией. — Т. 3. — № 28. — С. 106-107.

щоб знову поставити острог, бо ... на річці Ангара іноземці "час ... поклонились государеві і заплатили ясаки за його кишки ... а над озером Байкал ... іноземні тунгуси Халкагірські клани Принц Таптагайко його улуси ... вклонилися імператору і заплатили ясаки"¹.

Ми говоримо про необхідність забезпечення нового гарнізону запасами: «І тим військовозобов'язаним та новобранцям, які ... були залишені в Ангарському острозі відправити... свинець, порох, хлібні та пушні запаси, і іноземцям, які платили ясак і новобранцям, які переходять під государеву владу на подарунки з червоної тканини, міді, олова, одягу, ножів та сокир...»².

У відповідь на це звернення губернатор Єнісею Ф. Полібін направив на озеро Байкал групу з 60 солдатів на чолі з сином хлопчика І. Галкіним. Також із ним відправляли свинець, порох і хліб військовозобов'язаним, яких В. Колесников залишив в Ангарському острозі. Збройним силам І. Галкіна було наказано створити острог, "і з усілякими укріпленнями бути міцно укріпленим, а потім запросити до острогу місцевих іноземців" і зібрати інформацію про сусідні народи, держави, "щоб справді відвідати золота і срібла"³

Інший спосіб укріплення - це походи, експедиції, розпочаті воєводствами чи іншими чиновниками, включаючи командний склад солдатів на чолі військ.

Під час підготовки до експедиції передбачалося, що солдати будуть робити це на власний розсуд під час кампанії⁴. Таким чином, ініціатива переходила до рук учасників походу, іноді навіть під час його підготовчого періоду - уряд спирався на життєвий досвід козаків та стрільців. Навіть "суверенні листи" до воєводства часто містять вимоги щодо створення острогу лише після

¹ ЦГАДА, ф. 214, оп. 3, стб. 307, л. 153.

² Там само. 154 с.

³ ЦГАДА, ф. 214, оп. 3, стб. 307. л.160—166

⁴ Леонтьева Г. А. Служилые люди Восточной Сибири во второй половине XVII века — первой четверти XVIII века: Дис. канд. ист. наук. — М., 1972. — С. 94

консультації зі слугами щодо вибору місця. І в будь-якому випадку останні відстоювали своє право відігравати активну роль у вирішенні цієї проблеми¹.

Часто умови передвиборної кампанії диктували необхідність солдатів будувати острог без урядових приписів, що було зовсім не рідкістю.

Коли військові сили були направлені на заздалегідь заплановане будівництво нового острогу, який повинен знаходитись у стратегічно важливому місці, вона може зіткнутися з низкою об'єктивних проблем - відстань, доступність до району, що ускладнює постачання обох продуктів та зброю. Необхідність побудови укріпленої точки, яка згодом може бути використана як відправна точка для виконання іншого раніше заданого завдання. Наприклад, Маковський Острожек з'явився як фортеця при будівництві Єнісею. Маковськ був створений саме в географічному місці, де готували їжу та інші запаси, необхідні для створення Єнісею, який «не міг залишатись там без нагляду та захисту, а тому його потрібно було зміцнити відомим способом, щоб захистити його від нападів ворога»². Г. Ф. Міллер писав, що Маковський острог "був створений не за наказом Москви, а просто на розсуд єнісейських будівельників"³. І надалі, поки Східний Сибір не почав пропонувати собі хліб, роль Маковський острог залишався значним не тільки для Єнісею, але і для всього Східного Сибіру.

Якщо Маковський острог був центром для будівництва Єнісею на стратегічно важливому місці, а пізніше залишалася фактично лише перевалочною станцією на лінії зв'язку⁴.

Наприклад, Братський острог був побудований групою служивих солдатів на чолі з Максимом Перфір'євим єнісейським отаманом у 1630 році як фортеця

¹ Александров В. А., Покровский Н. Н. Мирские организации... С. 58-59

² Миллер Г. Ф. История Сибири. — Т. 2. — С. 42.

³ Там само. - С. 43.

⁴ Спасский Г. Н. Список с чертежа Сибирской земли. М.: Изд-во Общества истории древностей российских, 1849. С. 4-7.

на відкритій території¹. Того ж року і з цією ж метою за допомогою іншого єнісейського солдата на чолі з іншим була створений острог на річці Лена. Отаман - Іван Галкін².

Козаки та Стрільці рушили до нових, не досліджених районів, будуючи оборонні фортеці, які певною мірою служили за їх власною безпекою та укріпленнями, коли російська держава вторглася на схід. У таких випадках усі роботи, пов'язані з будівництвом, вирубкою деревини тощо, не можуть бути їх основною відповідальністю, особливо коли іноді фортеці, навіть тимчасові, будувались безпосередньо під загрозою нападу противника. Так сталося у 1641 р., Коли військова сила, надіслана з Братської в'язниці для приведення руки "братів-людей" під суверенність, зіткнулася з серйозним протистоянням ворога³.

Прагнення власної безпеки було чи не головним стимулом для військових дій при будівництві нових острогів.

Вибираючи острог, служиві люди керувались не лише географічним принципом та стратегічними міркуваннями, що було необхідно в умовах постійної загрози нападу з боку "неспокійних прибульців" - також враховували місцевість⁴.

Якщо вірити легенді, записаній Г.Ф. Міллером про вибір місця будівництва Єнісейського форту між трьома пунктами: перший був там, де зараз знаходиться Єнісей, другий - у гирлі річки Кем і третій - село Маркове Городище, яке виникло після постройкі острогу⁵, основним критерієм може бути рельєф площі: всі три точки розташовані на високих місцях, без доступу до води під час весняної повені Єнісею. Лівий берег може здатися менш небезпечним - в цьому

¹ ЦГАДА, ф. 214, оп. 3, стб. 31, л. 56-58, 66.

² ЦГАДА, ф. 214, оп. 3, стб. 31, л. 368, 388.

³ Там само, оп. 4, ед. хр. 26, л. 3-4.

⁴ Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири. – С. 5.

⁵ Миллер Г. Ф. История Сибири. — Т. 2. — С. 43 – 44

випадку річка мала природну межу. Що стосується місця в гирлі річки. Кем, його здатність змінювати канали може зіграти негативну роль. Не виключено, що село Усть-Кемі, розташоване на високих берегах старого каналу Кемі (приблизно 10 км нижче за течією від будівельного майданчика Єнісейської фортеці), тепер знаходиться в районі пропонуваної будівлі від Єнісейського острогу. Село Городище на правому березі Єнісею (32 км вище за течією Єнісею, саме там, де знаходилося Маркове Городище, за словами Г.Ф. Міллера)¹. Є всі підстави вважати, що в'язниця могла бути створена в будь-якому з цих трьох місць. Хоча жодні інші причини розташування не відомі, для Х.Ф. Міллера важко повірити, що проблема була вирішена жеребкуванням².

Будівництво Красноярського острогу в Єнісі в гирлі річки. Качі, звичайно, не випадково: водна стіна з трьох сторін сприяла успішному захисту. Пагорби біля фортеці можна вважати негативним моментом, значна частина якого добре видно в Красноярську.

Мотивація вибору місця для будівництва острогу чи іншого укріпленого місця видно з клопотання козаків Іркутська та Верхолєнська на чолі з І. Перфір'євим до Байкалу 1694 р. «где пригоже для зимовної ставки и к той зимою учинить крепость для оберегательства и для караулов от неприятельских мунгальских воровских людей» І. Перфір'єв наказав створити в горах зимовий котедж з трьох до чотирьох майстерень на Байкалі. «І що зимові житла стануть великим государем, - писали військовозобов'язані, - і це не звичайно, але для нас, ваших слуг, у цьому тісному місці та під час облоги буде велика смерть для злодіїв неможливо передати повідомлення в Іркутській. розміщувати по-різному і течіями»³. Петиція закінчується заявою про дозвіл на встановлення зимової

¹ Міллер Г. Ф. История Сибири. Т. 2. С. 43 - 44

² Там само. С.50.

³ ГПНТБ СО РАН, Тихомировское собрание рукописей, Дп. XXVI, 17.

хатини "на краю Байкалу в Кунтуках вздовж великої дороги", де під час облоги можна подорожувати Байкалом або узбережжям "таємна звичка"¹.

Використовуючи життєвий досвід військовослужбовців, їхні ініціативи, уряд зміг за відносно короткий час «прибрати під суверенну високу руку» величезного регіону на схід від Єнісею. Проникнення обслуговуючого персоналу все далі і на схід призвело до появи мережі різноманітних укріплених пунктів, багато з яких знаходились у стратегічно важливих місцях і дозволяли російській державі контролювати регіони Східного Сибіру та Забайкалля.

Вміле використання місцевості обслуговуючим персоналом досить часто перетворювало отримані фортеці на міцні оборонні споруди².

Таким чином будівництво острогів було необхідною функцією не лише для оборони територій, а і для поселення на даних територіях служилого населення.

На деяких територіях Сибіру міста з'являлися в основному із зимівок – тимчасових місць розміщення служилих та промислових людей.

Зимів'я будувалися декількох типів. Прості – зимів'я представляли з себе «курну» з пічкою без труби, без будь-якого огородження. Також відомі зимів'я з входом у даху, це надавало входу не лише прямий його функціонал, але ще і функціонал димового отвору.

Зимів'я були першою та найпростішою побудовою служилих людей. Козацький отаман І.Галкін у 1631 р. на р. Лені побудував зимів'я простого типу – «одна ізба із сенці – можна вмістити близько десяти людей ... а зводу острога

¹ ГПНТБ СО РАН, Тихомировское собрание рукописей, Дп. XXVI, 17.

² Спасский Г. Н. Список с чертежа Сибирской земли -. М.: Изд-во Общества истории древностей российских, 1849. С. 9

біля зимів'я як такого немає»¹. Пізніше на місці даного зимів'я виріс острог, який отримав назву Усть – Кутський.

Та другим типом зимів'я є складне – з огороженням, зруб підіймався над плоским дахом, що утворювало вигляд огороженої башти. Також міг існувати третій тип зимів'я, коли воно мало огороження з прорізами для стрільби, і мало вигляд невеликого острогу². Козак І. І. Ребров писав про досягнення свого походу 1633-1634 рр.: «Та поставив я зимів'я з нагороднею на Янгу річці»³. Що ж таке нагородня? К.Д. Носилов у своїй книзі описує « У Ляпинського містечка стояли зрубні ізби з подвійними стелями та отворами для стрільби»⁴. Завдяки даній конструкції служилим доволі легко було піднятися на дах та вести вогонь звідти. Нагородні були своєрідним продовженням зрубу, які підіймалися над ним догори на 1 – 1,5 м. Разом із входом на дах та нагороднями, таке зимів'я мало дуже добрий оборонний потенціал.

За своїм функціоналом складні зимів'я були деяким прототипом фортечної вежі, поєднуючи в собі житло та оборонне укріплення. Воно було призначене для козаків, які несли місцеву службу вахтовим методом, об'єднуючись у невеликі гарнізони.

В. І. Кочедамов відносить зимів'я до жилого типу будівель. Але він звертає нашу увагу на те, що деякі зимів'я були укріпленого типу, та відносилися до воєнно-практичного типу і в подальшому були перетворені в остроги⁵.

¹ Якутия в XVII веке. — Якутск: Якут. кн. изд-во, 1953. — С.29

² Никитин Н. И. Освоение Сибири в XVII веке. - М.: Просвещение, 1990. -144 с.

³ Открытия русских землепроходцев и полярных мореходов XVII в. на северо-востоке Азии (Сб. док.)/ сост. Н.С. Орлова; под ред. А.В. Ефимова. — М.: Географическая литература, 1951. — С.154

⁴ Носилов К.Д. По следам князя Курбского. У вогулов. Очерки и наброски. — СПб.: Изд-во Суворина, 1904. — С.213

⁵ Кочедамов, В. І. Перші російські міста Сибіру / В. І. Кочедамов. - М., 1978. С. 29

Часто зимів'я після будівництва зрубу огороджували дерев'яною стіною. В такому випадку фортифікаційну споруду називали острогом. Різновиди острогів також можна розрізняти за видом стінової конструкції, наявності башт та його вигляд¹.

Таким чином зимів'я – це будівлі стратегічного призначення, часто тимчасові, або розбудовані та перетворені в острог. Використовувалися за часту для ночівлі, тимчасового перебування під час пересування вглиб Сибіру. Не укріплені зовсім, або з мінімальною долею. В зимів'ях одночасно могло перебувати біля 50 осіб служилих, або промислових людей. Часто споряджалися місцями для ведення бою, у разі потреби захисту.

Зимів'я були тією самою відправною точкою для будівництва міст на території Сибіру, спочатку утворюючи поодинокі локації, а пізніше об'єднуючись в мережу поселень.

Сибірський острог мав чітко установлений царською адміністрацією порядок. Служиві люди, слідуючи інструкціям Сибірського приказу, які поступали в приказні ізби міст та острогів, проводили будівництво на приєднаних територіях Московської держави укріплені поселення різного типу. Саме ці поселення ставали адміністративними та економічними центрами².

Остроги мали декілька типів будівлі:

Елементарним видом острогу була споруда з огорожі, башти інколи були відсутні. При цьому саму стіну могли зробити «стоячою», «косою» або доповнену земляним валом. Судячи за джерелами на території Сибіру існували всі типи острогу. В багатьох острогах на початковій стадії їх існування були стоячі тинові стіни та зрубні башти. В ґрунт вкопувалися загострені колоди, які

¹ Кочедамов, В. І. Перші російські міста Сибіру / В. І. Кочедамов. - М., 1978. С. 32

² Gibson J.R. The Rush to Meet the Sun: An Essay on Russian Expansion// Siberica.1900. V.1. N.1. P.73.

були пов'язані один з одним горизонтально, таким чином утворюючи частокіл¹. Місця для ведення бою вирубувалися саме у даному частоколі. Міцності даної побудови наводилося дуже важливе значення².

Дуже часто в середині острогу будувався т.зв помост, це було створене з ціллю ведення «верхнього бою» через стіни острогу. Також поміст робив стіну острогу більш стійкою закріплюючи її з середини.

Дослідники приходять до єдиного рішення щодо загальної організації будівництва нових укріплень. Ця система була створена приказною організацією в XVI ст. Вона передбачувала попередню розвідку місця на якому буде майбутнє будівництво острогу.

Наступним етапом підвищення оборонних можливостей острогу було створення земляного валу, або т.зв «земляного міста» (насипу). Даний тип укріплення зустрічався доволі рідко, лише у випадках, коли була потрібна особливо укріплена територія. Часто використовували вали, які залишалися від укріплених поселень місцевого населення³.

Сибірські остроги XVI – XVII ст., як пише дослідник В.І. Кочедамов⁴, склалися з однотипних будівель. Так, майже у всіх острогах малися наступні будови: дім воєводи, канцелярія, в'язниця, аманатський дім (для заложників) та амбари для «ясшацької казни» (зібраного хутра). Окрім того, тут знаходилися «державні житниці», де зберігалося зерно, яке було привезене з Московської держави, земляні льохи для зберігання пороху та свинця. В особливі амбари, в яких зберігалася воєнна амуніція, кінська зброя та ін⁵.

¹ Никитин Н. И. Освоение Сибири в XVII веке. - М.: Просвещение, 1990. -130-135 с.

² Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири // Памятники истории и архитектуры Сибири. — Новосибирск: Наука, 1986. — С. 4.

³ Там само. С.2

⁴ Кочедамов, В. І. Перші російські міста Сибіру / В. І. Кочедамов. - М., 1978. С.30

⁵ Резун Д.Я. Очерки изучения истории сибирского города конца XVI-первой полов. XVIII в. Новосибирск, 1982. С.120-127.

Житлові будинки знаходилися поза укріпленням. Прислані на службу люди, як правило жили в нижніх поверхах даних веж, які були пристосовані під житло. В середині острогу могла знаходитися церква або каплиця¹.

«Монументальність форм, ясність об'ємної композиції і конструктивних рішень, з одного боку, виразні можливості застосовуваного матеріалу і декоративних деталей, з іншого боку, в сукупності дозволяють говорити про своєрідності архітектури дерев'яних фортець Сибіру», - писав В.І. Кочедамов².

Найпростішим видом укріплень, які одночасно слугували і житлом і оборонним пунктом було зимів'я. Звичайно воно складалося з великої ізби, зверху якої розміщувалася башта для ведення бою з вогнестрільної зброї. Верхня частина називалася «облам».

Більш крупні будівлі, остроги, могли вміщати в гарнізони до тисячі людей та ставилися в стратегічно важливих місцях. Звичайно з гарнізонів відправлялися гарнізони для освоєння нових територій. Більшість острогів мали кутові і воротні вежі, число яких залежало від величини зміцнення³.

Крім того, будувалися так звані подвійні остроги, що представляють собою поєднання міського острогу, де містилися стрільці і козаки, з острогом, огорожувальних посад з жителями. Такі остроги називалися "кремлем" або Малим містом, а острог з посадом, де проживало цивільне населення - Великим містом.

¹ Резун Д.Я. Очерки изучения истории сибирского города конца XVI-первой полов. XVIII в. Новосибирск, 1982. С.125.

² Кочедамов, В. І. Перші російські міста Сибіру / В. І. Кочедамов. - М., 1978.

³ Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири. – С. 5.

Будувалися також рубані міста, коли стіни споруджувалися не з вертикально вкопаних в землю колод, а горизонтальними, нижній вінець яких лежав на землі. Подібні споруди називалися «городней» або «тарасами»¹.

Найпростіше "рубане місто" вдавало із себе фортецю у якій в стіни вбудовувалися комори, стайні, в'язниці для заручників (аманатів) та інші господарські приміщення. У центрі "рубленого міста" зазвичай містився будинок коменданта, а по кутах фортеці знаходилися чотири вежі і одна воротна для проїзду, нагорі якої могла перебувати каплиця².

Прикладом подібної споруди була Манзагейская фортеця, в якій всі господарські будівлі розташовувалися окремо від стін. Кутові вежі її були однакові за величиною, а найбільшою була проїзна Спаська. Найчастіше вежі ставилися шестигранної форми, а їх верхній ярус робили восьмигранний. Нагорі містився рублений з дерева хрест або герб у вигляді двоголового орла. На центральних вежах висіли дзвони і «бойові годинник». Все це надавало фортеці величну і неповторну форму, викликало захоплення. Висота деяких веж доходила до 30 м³.

Найчастіше в Сибіру виникали міста-фортеці в поєднанні рубленого міста з посадом, обнесеного острожною стіною. Саме місто або кремль розташовувалося зазвичай на горі і однією стороною примикав до верхньому посаду, а з півночі захищався острогом⁴.

Підводячи підсумки, ми можемо прослідкувати, що оборонне будівництво Сибіру вбрало в себе найкращі традиції російського будівництва, паралельно вміщуючи в себе як вже перевірені часом типи будівель, так і абсолютно нові. З

¹ Спасский Г. Н. Список с чертежа Сибирской земли -. М.: Изд-во Общества истории древностей российских, 1849. С. 9

² Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири. – С. 7.

³ Баландин С.Н. Оборонная архитектура Сибири XVII в. // Города Сибири (Экономика, управление и культура городов Сибири досоветского периода). — Новосибирск: Наука, 1974. — С. 9—37.

⁴ Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири. – С. 3.

часом остроги переростали в міста і Сибір вже заповнялася повноцінною інфраструктурою.

Сибірські міста-остроги виконували декілька функцій, перш за все це оборонна функція даного міста, та вже освоєних територій, які були приєднані до цього острогу, другою функцією є економічний центр, в такому острозі часто розміщувалися купці на так званій «передержці», тобто знаходженні на деякий час для захисту від місцевих кочових племен. І третьою причиною заснування острогів є створення опорних точок для служилого населення, в таких містах був не тільки острог з воєнним укріпленням, а і житлові будинки з земельними наділами, там проживали цілі сім'ї.

Таким чином з маленьких зимів'їв виростали цілі міста, які ставали центрами економічного та соціального життя.

РОЗДІЛ 3. СЛУЖИЛЕ НАСЕЛЕННЯ СИБІРСЬКИХ МІСТ

Анексія Сибіру займає особливе місце в російській історії. Трохи більше ніж за півстоліття обширна область увійшла до складу Російської імперії, вона простягається від Уральських гір до Тихого океану, який був розвинений як гігантський риболовецький та сільськогосподарський район. Як відомо, служиві люди зіграли свою роль в приєднанні Сибіру. Сибірські стрільці і козаки, будучи надією та опором для держави, стали ведучою силою для приєднання регіону до Московської держави, вони дуже вплинули на соціальне бачення Сибіру XVII ст. Служилими людьми були засновані майже всі міста та остроги, що вплинуло на соціальні фактори населення Сибіру. Служилі люди були не лише військовою силою, але і частиною населення, яке брало участь у економічному освоєнні території.

Традиційно склад Сибірського гарнізону на початку XVII ст. включав в себе козаків-стрільців зі своїми «начальними», стрільців та солдатів затинщиків, а також дітей боярів та дворян¹.

Наряду з боярськими дітьми, козаками, стрільцями в розрядних записах були також «іноземці» - литовці, німці, черкаси, тощо². За даними 1621 року на території Сибіру нараховувалося 1 608 осіб «іноземців старого та нового виїзду»

Гарнізони сибірських міст дуже відрізнялися за чисельністю та складу один від одного, але були не великими. За статистичними даними наприкінці XVII ст. всього в Сибіру нараховувалося близько 10 тис. служилих людей, різних

¹ Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди: Происхождение русского дворянства. СПб., 1889. С. 98, 108, 111-113.

² Книги разрядные, по официальным оных спискам изданные с высочайшего соизволения II-м отделением Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. СПб.: в тип-фии II-го отд-ния Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1855. Т. 1. С. 244, 312.

чинів. Більшість з них це козаки та стрільці, меншість – пушкарі¹. Козацька знать, як правило, була представлена «боярськими дітьми», але в деяких випадках високі посади могли займати також і «іноземці».

Ці групи не мали чіткого ієрархічного зв'язку, уявляючи собою «шари» населення, які утворюють певну змішану групу населення Сибіру. Тому, описуючи структуру служивого населення Сибіру я вважаю, що доцільніше буде звернути увагу на кожен з них. Почати логічніше буде зі стрільців та козаків, які виникли раніше за всіх в даному регіоні; потім слід приділити увагу такому шару населення як «татари» та іноземці, які насамперед були сюди заслани; корінне населення, яке до приходу руських вели кочовий спосіб життя. І на сам кінець потрібно звернути увагу на такий шар населення, як боярські діти та знать.

Більшість служивих людей Сибіру складала козаки та стрільці. Вони не відрізнялися між собою за статусом та функціями, які повинні були виконувати. Та нічим не відрізнялися від козаків та стрільців з будь-якої європейської частини російської імперії². Судячи за «сметами» основна частина служивих людей була розміщена на приграничних територіях Сибіру, задля забезпечення безпеки цих самих територій³.

Перші служиві люди, які потрапляли на території Сибіру на службу, були названі стрільцями, після того, як в штат служивого населення поступали нові люди, в середині 30 рр. XVII ст., там з'явилися козаки.

¹ РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Стб. 40. Л. 78-79.

² Никитин Н.И. Служилые люди в Западной Сибири. Новосибирск, 1988. С. 35 – 37

³ Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских. СПб., 1849. Кн. 4. С. 48 – 50., Дворянство России и его крепостные крестьяне XVII - первой половине XVIII веков. М., 1989. С. 184

На прикладі окладної книги Єнісейського уїзду 1637р. ми можемо побачити склад «козачого» населення того часу. Це були не лише стрілецькі сотні, а і люди, які потрапили в заслання¹.

В XVII ст. існувало три типи козаків: вільні, вільно-приказові та «ссильні». Як правило вільними та вільно-приказовими козаками були виходці з російської півночі або з Помор'я. У Великому Устюзі, Солвичегодську, Каргополі, Холмогорах, Вологді та інших містах на півночі для служби в Сибіру спеціально наймали відділи військових. «Створювали» сибірські гарнізони безпосередньо в полі, особливо притягалися діти козаків. Основним джерелом оновлення сибірських гарнізонів були ті соціальні класи, які вдруге були включені до служби згідно з урядовими постановами: "люди, які вільно кочують", а також промисловці (мисливці, які полювали на соболя). Однак вони в основному були також вихідцями із північно-руських земель, так що сибірські козацькі види доповнювались тими ж устюжанами, пінежанами, вятчанами та холмогорами². За ними зазвичай слідували мешканці Волги, особливо середні. Крім того, представники народу комі - Перм і Зиряни - часто опинялися в штабних загонах і в суто комерційних бандах³.

Окрім вільних козаків, також були і «ссильні», це було важливим на ранніх етапах заселення сибірських земель, особливо найбільш віддаленим і найменш придатним для життя, і дало найрізноманітніший за походженням та складом контингент іммігрантів. Однак роль вигнанця, як довели багато дослідників, через обмежені можливості не є і не могла стати вирішальною у колонізації Сибіру і навіть у формуванні екіпажів за Уралом.

Як правило козацькі гарнізони були пішими, але в перші роки існування руських міст та острогів в Сибіру кінні козаки існували в Тобольську, Тюмені,

¹ РГАДА. Ф.214. Оп. 3. Кн. 583. Л. 1 – 43. Кн. 822. Л. 11 - 94

² Русские старожилы Сибири. М., 1973. С. 25-28.

³ Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди: Происхождение русского дворянства. СПб., 1889. С. 98- 108

Тарському округу, Кузнецькому острогу та Томському місті¹. Серед служилих людей особливо виділяються пушкарі та затинщики. Це були спеціалісти з артилерійської зброї, яка малася в острогах.

Загальне керівництво служивими людьми здійснювалося воєводами, доставленими з Москви, які виконували адміністративні, судові та воєнні функції. Існування даного вигляду військової ієрархії існує в Московській державі ще ж XVI ст. Відповідно до А.П. Павлова, з 1584 р. по 1605 рік, воєводи були приставлені по території так званих пограничних пунктів «німецької», «литовської», «кримської» окраїн та Поволжя², так і в Сибірській «окраїні» був організований даний адміністративний устрій на такому ж принципі як і в будь-якій з європейських частин Московської держави³.

Основними документами, за якими відбувалася та регламентувалася влада воєводи в Сибірських острогах, були «Государевы указы», які створювалися в наказах за певним типом. Накази містили в собі перелік певних функцій воєводи та могли являти собою обширний документ. Також воєводи використовували різні загальнодержавні нормативно-правові акти, особисті розпорядження центральної влади, які були сформовані у вигляді наказів, а також розпорядженнями вищестоящих командуючих. Воєводи мали право залучати козаків до судової відповідальності відповідно до діючого законодавства⁴. В наказах обговорювалися військово – адміністративні повноваження воєвод. Обов'язковою функцією воєводи була безпека острогу, та забезпечення острогу «своїми» людьми, також безпека кордонів, які належали до даного острогу. ««Отъезжие станицы» из конных служилых людей должны были зорко следить за перемещением в степи кочевых орд и вовремя предупреждать о

¹ Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских. СПб., 1849. Кн. 4. С. 49

² Павлов А.П. Государев двор и политическая борьба при Борисе Годунове. СПб., 1992. С. 240.

³ Вершинин Е.В. Воеводское управление в Сибири (XVII век). Екатеринбург, 1998. С. 9

⁴ Там само. С. 104 – 136

приближении к русским поселениям неприятеля»¹. Під час бойових дій воєводи здійснював загальне керівництво над своїм військом, розробляв план воєнної кампанії. Також воєводам державою було надане право виступати представником Московської держави в дипломатичних відносинах².

Воєводи мали повноваження для видачі хліба, соляного та грошового жалування, забезпечення козаків та стрільців зброєю та амуніцією³. Також в наказах були описані покарання за зраду, тим людям, які повідомлять воєводу про зрадника, видавалася винагорода в вигляді грошей та тканини та «и вотчины и животы тех изменников, на кого доведут, отдавати тем же людям, хто на кого доведет»⁴. Також до функцій воєводи входило «утримання» служилого населення від азартних ігор, алкоголю та крадіжок. Воєводи слідкували за тим, щоб служилі не вели незаконної торгівлі пушниною.

Таким чином, ми можемо побачити, що посада воєводи включала в себе великий перелік обов'язків, який був документально затверджений, по факту, воєвода виконував функції місцевого голови, з деякими воєнними функціями⁵.

Аналізуючи список осіб, які ставали головами козацької общини, можна дійти до висновку, що зазвичай вони були вихідцями з «природніх» або «приборних» служивих людей, які мали вже достатньо багатий досвід командування⁶.

Щоб стати стрілецьким або козачим головою, служилому населенню потрібно було подати челобитну государеві з описом своєї служби (ратної, посольської, адміністративної). На час розгляду челобитної кандидат на данну

¹ РГАДА. Ф.214. Оп. 3. Стб. 89. С. 261.

² Там само. Оп. 3. Стб. 1175. С.73

³ РГАДА. Ф.214. Оп. 3. Стб. 1175 С. 40.

⁴ Там само. Оп.3. Стб. 89. С. 268, 269.

⁵ Вершинин Е.В. Воеводское управление в Сибири (XVII век). Екатеринбург, 1998. С. 9

⁶ Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди: Происхождение русского дворянства. СПб., 1889. С. 98, 108, 111-113.

вакансію повинен був знаходитися в Москві. Після підтвердження вакансії, йому надавалася так звана «пам'ятка». Посада козачого голови не була довічною. Людина, яка займала дану посаду, могла покинути її за власним бажанням¹.

Стрілецький та козачий голова повинен був складати «іменні списки» козаків та створювати переписи зброї, яка знаходяться в їх володіннях. Важливою особливістю були судові функції голови, він мав право вирішувати громадянські тяжби між служилими людьми на невеликі суми 12-15 руб. Голови повинні слідкувати за тим, щоб козаки не наносили шкоди державним підданам під час походів².

Козацькі та стрілецькі голови частіше всього зустрічаються в регіонах, де більше всього зустрічаються служилих людей по прибору. Надання влади даним посадовим особам призвело до створення особливої «воєнної» гілки влади, та позбавляла воєводу деяких адміністративних функцій³.

Серед начальних людей Сибіру також існували сотники, отамани, п'ятидесятники та десятники. В деяких острогах отамани брали на себе функції сотників. При формуванні гарнізонів, як правило, на командні посади признавалися люди з досвідом. Нерідко це були родичі отаманів та сотників, та вони займали посади на план нижче, а після смерті вищестоящих займали їх посаду, це в свою чергу тягнуло за собою створення «служилої аристократії»⁴.

Вже в другій половині XVII ст. з'являються голодничі, що було пов'язано зі зростанням острога. 13 серпня 1661р. в Сибірському приказі була внесена

¹ РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Стб. 481. Л. 1-23

² Там само. С.57.

³ Калинычев Ф.И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. М., 1954. С. 81, 82.

⁴ РГАДА. Ф.214. Оп. 3. Стб. 1560. Л. 351

резолуція – «велети брати в городничие из детей боярских кого пригож доброво»¹.

В XVII ст. важливу роль грає козацьке «військове самоврядування», яке було представлене осавулами. Осавулів обирали перед початком походу з числа найбільш авторитетних служилих людей. За послужними списками, які збереглися, осавули були єдиним офіційним органом самоврядування².

Під час воєнних дій козаки могли підкорятися призначеним з Москви воєводам, дітям боярським (іноді в документах іменуються «головами» або «приказними людьми» під час військових підприємств), отаманам, сотникам, п'ятидесятникам (залежно від масштабу військової кампанії). При відправці служилих людей в територію, на яких проходять бойові дії, начальні люди отримували пам'ятки з Москви³.

Таким чином вся частина служилого населення, яка відносилася до козаччини, на території Сибіру не відрізнялася нічим від козаччини Європейського типу. Вони мали схоже самоврядування – козаки були підпорядковані воєводам, козацьким головам, сотникам, отаманам, п'ятидесятникам та десятникам. На посади командуючих обиралися люди з досвідом які затверджувалися московським керівництвом. Козацтво могло, за певні заслуги на службі, отримувати земельні наділи та прираховуватися до числа знаті⁴.

На початку колонізації росіяни намагалися підкорити собі місцеве населення. З часом це стало фактором, для формування багатонаціонального населення держави. Перш за все головним аспектом цього були тюркські народи.

¹ РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Стб. 380. Л. 84, 85, 84 об. Кн. 479. Л. 20. Стб. 132. Л. 100

² Александров В.А. Покровский Н.Н. Власть и общество. Сибирь в XVII в. Новосибирск, 1991. С.100.

³ Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди: Происхождение русского дворянства. СПб., 1889. С. 111-113.

⁴ Вершинин Е.В. Воеводское управление в Сибири (XVII век). Екатеринбург, 1998. С. 9

На території Сибіру, склалася ситуація в якій руського населення не вистачало для повноцінного функціонування острогів, тому руські вдавалися до допомоги місцевого населення.

Але не всім подобався прихід козаків на колонізовані землі, тільки у 1628 р. місцеві дали шість (присягу) руському царю. З цього моменту «підгородні татари» стали об'єктом нападу своїх колишніх ватажків.

Аналізуючи присяги (шестоприводні записи), можна дізнатися як саме та на яких умовах іноземці переходили на службу до Сибіру¹. Найчастіше зустрічається два констатування даних записів:

1.«Служити і прямити» государеві, не мати дипломатичних зв'язків з недругами та «зрадниками» Московської держави та не захищати їх, не виїжджати в «не мирні» землі та не призивати других управлінців на Московську державу.

2. За приказом царя «ходити» з руськими військами проти ворогів, не зраджувати, підпорядковуватись воєводам та начальним.

Також, окрім шестоприводних записів існували хрестоцілувальні записи, тобто в прямому сенсі слова, прийняття присяги з прийняттям християнства². Основна різниця між цими двома типами записів це те, що шестоприводні записи могли змінюватися та доповнюватися. Це було створено через те, що російська влада хотіла налагодити відносини з місцевим населенням та йшла їм на поступки.

Після будівництва острогів на службу Московської держави переходили люди, які раніше були підпорядковані Кучуму³.

¹ Акишин М. О. Шертование народов Сибири при присоединении к России // Вест. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2013. Т. 12, вып. 5: Археология и этнография. С. 233–241.

² ДАИ / Под ред. Я. Берендикова, М. Коркунова. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1846. Т. 2: [1613–1645]. 306 с.

³ Бахрушин С.В Научные труды. М., 1955. Ч.2. Т.3. С. 163.

В 1630 р. служилі татари входили в склад гарнізонів Тобольська (260 осіб), Тюмені (76 осіб), Тари (14 осіб) та Томського міста (50 осіб)¹.

У перші два десятиліття існування Красноярського острогу відносини росіян з місцевими «іноземцями» склалися не завжди рівно. У березні 1635 р серед «Підгороднє татар» була розкрита змова, коли за намовою киргизів вони зібралися виступити проти красноярських служивих людей. В результаті ряд представників Арінської і Качинської родової верхівки були покарані².

Головним стимулом переходу місцевого населення на службу до Московської держави було в основі отримання рівноправ'я з російським населенням. В будь якому разі добровільний перехід був набагато вигідніший ніж етнічна експлуатація з боку колонізаторів³. Ще одним стимулом до переходу на сторону Московії було отримання ясиру. Єдиним варіантом для іноземця не виплачувати ясир було прийняти християнство, та повністю обірвати всі зв'язки з сім'єю, яка залишилася в племенах.

Активна участь у сутичках з киргизами дозволила «приміським татарам» «бити чолом» государеві про перехід на службу «проти тобольських, татарських, томських татар». Перша із таких звернень була згадана у Сибірському приказі 28 серпня 1634р⁴.

За статистичними даними, кількість «іноземців» (в даному контексті місцевого населення) в крупних військових походах могло сягати половини

¹ Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских. СПб., 1849. Кн. 4. С. 48 – 50.

² Чертыков В.К. Хакасия в XVII – начале XVIII века и ее взаимоотношения с Россией и государствами Центральной Азии. Абакан, 2007. С. 105.

³ Быконя Г.Ф. О характере этнических отношений в доиндустриальном обществе // Народы и культуры Южной Сибири и сопредельных территорий: история, современное состояние, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 65 – летию Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. 5 сентября 2009 г. Т. II. Абакан, 2010. С.31 – 33.

⁴ РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Стб. 40. Л. 78-79.

численності всього війська¹. Після закінчення воєнних конфліктів «татари» могли подавати послужні списки наряду з козаками та отримувати винагороди. Не дивлячись на регулярні заслуги в походах «татари» все одно виплачували ясак в розмірі 5 соболів та надавати аманатів (заручників)².

Політика руської влади щодо місцевого населення в XVII ст. носила доволі гнучкий характер, ураховуючи не лише оборонні та економічні чинники, але і особливості етнополітичного положення місцевого населення Сибіру, що допомагало швидкій політичній соціалізації.

Таким чином «татари» в складі служилого населення грали немаловажну роль. Їх кінні загони являлися суттєвою підтримкою для російського війська в походах проти інших племен.

Особливу увагу треба звернути на іноземців серед служилого населення, як правило це були литовці, німці, черкаси, які були на службі іноземного Приказу³. Кількість представників іноземного елемента на російській землі зростала особливо в часи Смути та усунення наслідків цього часу. «Після взяття Кремля, - писав Н.В. Берх, - полковників і ротмістрів польського народу і все воїнство за пристави роздати, а інших воїн в навколишні міста розіслати, смерті їх за обіцянкою не віддано»⁴.

Дослідники інтерпретували значення слова «литва» по різному. М.І. Нікітін вважав, що «литва» була представлена в основі білорусами⁵. М.М.

¹ РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Стб. 49. Л. 192.

² Там само. Стб. 715. Л. 63

³ Книги разрядные, по официальным оных спискам изданные с высочайшего соизволения II-м отделением Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. СПб.: в тип-фии II-го отд-ния Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1855. Т. 1. С.244,312

⁴ Берх Н.В. Систематические списки боярам, окольным и думным дворянам с 1468 г. до уничтожения сих чинов / сост. предисл. Василий Берх. СПб.: Печ. в тип. Х. Гинце, 1833. С. 66

⁵ Никитин, Н.И. Первый век казачества Сибири. Н.И. Никитин // Военно-исторический журнал. 1994. № 1. С.79.

Оглобін стверджував, що «литва» - це білоруси, при цьому стверджував, що «Під «литвою» мали на увазі не тільки білорусів, але і литовців, поляків, черкас, латишів та інших підданих Польської держави, прийнятих на службу, та утворивших особливу групу служилих людей під назвою «литви», або «литовський список козаків»¹. А.С. Зуєв до «литви» відносив поляків, литовців, білорусів².

Литовські списки об'єднували усе іноземне населення Сибіру, однак різниця відчувається в Дозорній книзі 1624р. м. Тобольська³.

Іноземці приймалися на службу трьома способами: перший – як ссильні люди, другий – як полонені, і третій – на добровільній основі⁴. Добровільний перехід на службу був передбачений багатьма міжнародними документами. В різний час переважали різні способи потрапляння «литви» на землі Сибіру, якщо під час військових дій переважав метод полонених людей, то в мирний час, іноземці приїжджали до Сибіру за власним бажанням. Військовополонені Сибіру як правило покидали дані землі через декілька років, дві інші категорії, як правило залишалися тут надовго.

В цей час ми можемо прослідкувати і кількість засланоного населення. З даними В.А. Александрова, у 1619 році біло заслано 75 осіб «литовських людей», у 1620 р. – 50⁵. В перші роки після закінчення Смути відношення до польсько-литовського населення було різне, наприклад, в 1618 р. влада Московської

¹ Оглобин, Н.Н. Заговор «томской литвы» 1634 г. / Н.Н. Оглобин. – Киев: Типография Г.Т. Горчак-Новицкого, 1894. – С.1.

² Зуев, А.С. Казачье сердце Сибири / А.С. Зуев // Тобольск и вся Сибирь. Сибирское казачье войско. – Тобольск: Изд. отдел ТРОБФ «Возрождение Тобольска», 2011. С.48.

³ Тобольск. Материалы для истории города XVII и XVIII столетий - М. : Типография Волчанинова, 1885. – С.27

⁴ Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских. СПб., 1849. Кн. 4. С. 48–50.

⁵ Александров В.А. «Войско» – организация сибирских служилых людей XVII в. // История СССР. 1988. № 3. С. 94–113.

держави вимагала «повісити литовських людей, хто звідки прийшов»¹, а вже в 1621 р., за даними «Разрядних книг», населення Польщі та Литви приймалося на службу в сибірські гарнізони².

Для обліку іноземців, які знаходяться на службі на території Сибіру, створювалися так звані «литовські списки». Але вони створювалися не лише для підрахунку іноземців на військовій службі, а в задля виявлення т.зв. «нетчиків» - людей, які не були залучені до військової служби³.

Особливістю литовського списку є те, що він описував всіх іноземців, які осідали на території Сибіру, і перш за все таку класифікацію ввів дослідник М.І. Нікітін⁴. Пізніше, коли кількість іноземців в сибірських гарнізонах зростала, було сформовано вже два списки «литовський» та «черкаський»⁵.

З одного боку іноземців приймали не охоче, але для прийняття на російську службу іноземцеві потрібно було прийняти християнство (якщо він не християнин) та присягнути на вірність руському царю.

Також джерела поділяли козаків на кінних та «козаків литовського списку». І якщо їх порівняти за земельними наділами, то господарства козаків «іноземців» набагато більше ніж інших, що свідчить про деяку ієрархію служилих людей, в якій вони займали вищі позиції⁶.

¹ Книги разрядные, по официальным оных спискам изданные с высочайшего соизволения II-м отделением Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. СПб. : В тип-фии II-го отд-ния Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1855. Т. 1. С.250.

² Там само. С. 616

³ Книги разрядные по официальным спискам изданные по высочайшему соизволению II отделения Собственной Его Императорского. С.254.

Величества Канцелярии. СПб.: Типография Собственной его Императорского Величества канцелярии, 1855. Т. 2. С. 78.

⁴ Никитин Н.И. Первый век казачества Сибири // Военно-исторический журнал. 1994. № 1. С. 79

⁵ Зуев А.С. Казачье сердце Сибири // Тобольск и вся Сибирь. Сибирское казачье войско. Тобольск: Изд-й отдел ТРОБФ «Возрождение Тобольска», 2011. С 48

⁶ РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. «Книги». Сп. 3

Козаки «литовського списку» зіграли немаловажну роль в історії Сибіру. Ставали засновниками служилих династій¹, мали дуже добрий військовий досвід, вони часто займали високі чини та переходили до «дітей боярських»².

Козаки «литовського списку», як шар служилого населення Сибіру проіснував з початку XVII ст. до початку XVIII ст., та становило собою важливий аспект сибірського війська, яке було наділене високими грошовими окладами, брали участь у колонізації краю, формування системи управління територією та пізніше увійшли у склад населення краю.

Протягом XVII ст. виділяється ще одна гілка служилих людей – боярські діти. Аналізуючи склад даної групи людей, можна виділити декілька «шарів».

Перша гілка, це «природні» представники аристократії. Вони були відправлені на службу до Сибіру з Європейської частини Московії³.

Другий шар включає в себе представників польсько-литовської шляхти, які перейшли на службу до руського государя (титул шляхтича в Московській державі прирівнювався до титулу боярського сина).

Значну частину так званої еліти суспільства того часу складали вихідці з служивих людей, які отримали титул за певні заслуги. Частіше всього це були «приказні» або «начальні люди», п'ятидесятники, стрілецькі сотники та отамани. Жалування в боярські діти були за приказною грамотою, яка адресувалася воєводі, та вона створювалася за Сибірським приказом на основі челобитної служивого⁴.

¹ Колева, Г.Ю. Отголоски эпохи сибирского «взятя»: Волковы из деревни Волкова у озера Волково / Г.Ю. Колева // Вестник Тюменского государственного университета. 2014. № 2. С.289

² Роспись тобольских служилых людей 1661 г. РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Ст. 663. Л. 210, 223

³ Орленко С.П. Выходцы из западной Европы в России XVII века. Правовой статус и реальное положение. М., 2004. С. 212

⁴ РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Стб. 814. Л. 141,142.

Боярські діти, які раніше служили на посадах сотників, отаманів та п'ятидесятників продовжували виконувати свої командні функції і після отримання даного звання. Також більшість з них несли звичайну кінну службу.

Порядок служби дітей бояр описувався в царських грамотах. Наприклад, 5 квітня 1672 р. цар приказав, «красноярським дітям боярським служити в Красноярському городі та від'їзжі всякі степенні не несуть службу, а Красноярське місто окраїною, прихід військових людей на ясачних буває часто»¹.

Як і решта служилих людей, сибірські дворяни та боярські діти знаходилися на державному забезпеченні. Держава забезпечувала їх зброєю та припасами у військові часи та надавала певні виплати. Оклади знаті залежали від їх положення в суспільстві².

Сибірська знать могла мати дворовими та кріпосними людьми. Соборним укладом 1649 р. дозволялось купляти татар. Часто значна кількість полонених ставали залежними дворовими, або доглядали господарство служилої знаті. Це надавало змогу використовувати труд полонених в економічних цілях. Таким чином служила знать будувала собі двори та мала свої землі в уїздах³.

Також боярські діти часто займалися торгівлею. Спочатку це була лише пушнина, а потім інші товари. Свідченням цього являються митні документи кінця XVI - поч. XVII ст.

¹РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Стб. 814. Л. 310.

² Гольденберг Л.А. Семен Ульянович Ремезов. М., 1965; Громько М.М. К характеристике сибирского дворянства XVIII в. // Русское население Поморья и Сибири (период феодализма). М., 1973.С.58.

³ Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских. СПб., 1849. Кн. 4. С. 48 – 50., Дворянство России и его крепостные крестьяне XVII - первой половине XVIII веков. М., 1989. 184 с.

Боярські діти часто вибували зі служби за тими ж причинами, що і інші служилі люди. Наприклад причиною «пониження» можуть бути різні дисциплінарні проступки (п'янство, розбій, крадіжка)¹.

Уряд не встановлював жодних обмежень на прийняття стрільців та козаків в число знаті. З государевої грамоти Усредському воєводі, датується вереснем 1652 р., дізнаємося, що існував указ государя, згідно якому «біглих козаків та стрільців в діти боярські, станичники та пушкарі не приймати»

Відомості про цей указ супроводжувалися індивідуальним розпорядженням «Прийнятих дітей боярських з козаків та стрільців повернути на службу»².

Серед боярських дітей також існувала така собі ієрархія влади (різне жалування, різні пільги, різний майновий статус), але всі вони отримували високий статус в суспільстві та «приближеність» до влади.

Таким чином ми можемо побачити, що даний шар населення, мав свої привілеї, та, як і будь-яка інша знать, користувалися ними. Відмінності від інших служилих людей були не тільки у матеріальному положенні, але і у відношенні до знаті. В дану категорію населення намагалися потрапити як іноземці, так і місцеве населення, але це можливо було зробити лише двома шляхами, або ж своїм відношенням до знатного роду, або ж певними заслугами на службі.

Також можна приділити увагу питанню становлення християнства на території Сибіру. Головною задачею Православної Церкви в період освоєння сибірських земель було окультурення, яке сприяло місцевому населенню повною мірою відчувати себе підданим Московської держави. Рішенням поставленого

¹ РГАДА. Ф. 214. Оп. 3. Кн. 1229. Л. 291.

² Полное собрание законодательства Российской Империи. СПб., 1830. Т.1. № 83. С. 271.

завдання була лише активна місіонерська діяльність та обернення в православну віру автохтонного населення¹.

Перш за все цьому сприяла військова колонізація, козацтво було дуже віруючою категорією населення. З приходом колонізаторів на територіях Сибіру почала розвиватися місіонерська діяльність. За різними джерелами відомо, що впровадження християнства проходило двома шляхами. Це або насильницький перехід до віри, у випадку потрапляння в полон, або добровільний перехід з підписом «хрестоцілувальних» записів, та прийнявши присягу цареві. Завдяки прийняттю християнства місцеве населення позбавлялося від ясиру (подушного податку) та отримувало певні привілеї, навіть могло вступати на державну службу².

Першим етапом у впровадженні православної віри було запровадження Сибірської єпархії з розміщенням архієрейської кафедри в Тобольську та призначенню на неї першого архієпископа Кирпіна (Старосусеніна) 8 вересня 1620 року. Як писав П. А. Словцов: «Політичне володіння російськими Сибіром рівномірно відбувалося і в християнському розумі, через спорудження каплиць, церков, монастирів і соборних храмів. Загальне правило російських міст: ясачне зимів'я, там і хрест або згодом каплиця»³.

Таким чином, впровадження православної віри на території Сибіру було важливим фактором для приєднання територій до Московської держави. Перш за все це розповсюдження культури на автохтонне населення.

¹ Ершов, Б. А., Фурсов, В. Н. История развития миссионерского служения Русской Православной Церкви / Б. А. Ершов, В. Н. Фурсов // Вопросы истории. -2017. - № 6. - С. 165-172.

² Конев А.Ю. О роли конфессионального фактора в процессе интеграции народов Западной Сибири в состав России. XVII век // Проблемы взаимодействия человека и природной среды. - Вып. 5. - Тюмень: Изд-во ИПОС СО РАН, 2004. - С. 51-55.

³ Словцов П. А. Историческое обозрение Сибири. Кн. 1. М., 1836. С. 36

Підбиваючи підсумки, я можу сказати, що населення сибірських міст взаємодіяло між собою, були випадки переходу від одного стану населення до іншого. Кожен шар населення мав певні привілеї, які надавалися або за певні заслуги, або за прийняття християнства. Прийняття християнства стало великим кроком для колонізації Сибіру, адже воно в буквальному сенсі «прив'язувала» автохтонне населення до влади Московської держави.

Також військова колонізація сприяла змішанню культур та створення власної унікальної культури народів Сибіру в якій змішувалися як руські традиції, так і традиції кочового населення з частинами європейського ладу, адже служилі люди, вихідці із Європи, часто оселялися на Сибірських землях засновуючи династії.

ВИСНОВОК

У XVII ст., вже після декількох спроб проникнення на території Сибіру, руське населення намагається підкорити собі землі, які були багаті на промисел і являлись дуже добрим економічним фактором для Московської держави.

На даній території колонізатори зіштовхнулися з автохтонним населенням, яке за рівнем політичного та соціального устрою, знаходилося на стадії первісного суспільства.

Проаналізувавши джерела, дослідження західних та вітчизняних істориків, можна зробити такі висновки:

Причиною приходу руських колонізаторів на території Сибіру був, перш за все, стимул отримати матеріальні цінності у вигляді хутра, дорогоцінних металів та каменю, які грали велику роль не тільки для самих колонізаторів, а і для держави.

Другою причиною, стало розширення земель. Держава була націлена на розширення території своєї країни, а служиле населення «підкорюючи» дані землі ставало безпосередньо власниками земель.

Третя, і найбільш важливіша причина, оборонні функції. Охорона кордонів грала немаловажну роль в управлінні державою, сусіди зі сходу Московської держави були кочовими племенами, які постійно нападали на купецькі каравани та порушували економічну систему, яка на той час вже склалася. І тому у руських колонізаторів було дів шляхи, або вирішити проблему «заясачуванням», або ж приступати до військових дій.

Місцеве населення також ділилося на два табори, перший, який залюбки йшов на службу до руських людей, виплачуючи ясак взамін отримуючи службову посаду, винагороди за заслуги та жалування, та другий – який ні за

що не погоджувався на дані пропозиції та приступав до бойових дій, нажаль не завжди вдало.

Таким чином, місцеве населення зіграло немаловажну роль у воєнній колонізації Сибіру, перш за все це були економічні фактори – це перш за все торгівля хутром, воєнна підтримка з боку місцевого населення, Їх кінні загони являлися суттєвою підтримкою для російського війська в походах проти інших племен.

Сибір заселялася служилими людьми, які виконували обов'язки управління територією, подавлювали супротиви «ясачного» населення, обороняли кордони Московської держави, що тягнуло за собою створення міцної економічної бази для подальшого розвитку регіону.

Поселення острожного типу були перш за все важливим фактором колонізації, вони виступали не лише військовим штабом, але і повноцінним адміністративним центром . Такі поселення виникали саме на важливих річних каналах та торгових шляхах. Ці остроги слугували не лише воєнними центрами, а і торговими точками, куди завозили так звану «М'яку рухлядь» - шкури соболів, песців, тощо. Також остроги були відправною точкою для мандрівників, які займалися колонізацією нових територій.

Сибірський острог мав чітко установлений царською адміністрацією порядок. Служиві люди, слідуючи інструкціям Сибірського приказу, які поступали в приказні ізби міст та острогів, проводили будівництво на приєднаних територіях Московської держави укріплені поселення різного типу. Саме ці поселення ставали адміністративними та економічними центрами.

Оборонне будівництво Сибіру вбрало в себе найкращі традиції російського будівництва, паралельно вміщуючи в себе як вже перевірені часом типи будівель, так і абсолютно нові. З часом остроги переростали в міста і Сибір вже заповнялася повноцінною інфраструктурою.

Служилі люди зіграли свою роль в приєднанні Сибіру. Сибірські стрільці і козаки, будучи надією та опором для держави, стали ведучою силою для приєднання регіону до Московської держави, вони дуже вплинули на соціальне бачення Сибіру XVII ст. Служилими людьми були засновані майже всі міста та остроги, що вплинуло на соціальні фактори населення Сибіру. Служилі люди були не лише військовою силою, але і частиною населення, яке брало участь у економічному освоєнні території.

Традиційно склад Сибірського гарнізону на початку XVII ст. включав в себе козаків-стрільців зі своїми «начальними», стрільців та солдатів затинщиків, а також дітей боярів та дворян . Наряду з боярськими дітьми, козаками, стрільцями в розрядних записах були також «іноземці» - литовці, німці, черкаси, тощо.

В цілому можна говорити про те, що підкорення Сибіру та місцевого населення в XVII ст. проходило військовими методами, і, відповідно, сам процес приєднання даних територій носив військовий характер. Іншого шляху, на мою думку, не було, адже доволі велика різниця між руськими людьми та сибірськими племенами призводила до конфліктів, методами вирішення яких виступали якраз військові дії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров В.А. «Войско» – организация сибирских служилых людей XVII в. // История СССР. 1988. № 3. С. 94–113
2. Александров В.А. Русское население Сибири нач. XVII - нач. XVIII вв. 240с.
3. Александров В. А., Покровский Н. Н. Мирские организации и административная власть в Сибири в XVII в. // История СССР. 1986. № 1. С. 47-68
4. Акишин М. О. Шертование народов Сибири при присоединении к России // Вест. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2013. Т. 12, вып. 5: Археология и этнография. С. 233–241.
5. Андриевич В.К. История Сибири. Спб. 1889. Т.1. 487с.
6. Бахрушин, С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. / Проф. С. В. Бахрушин. М.: М. и С. Сабашниковы, 1927. 199 с.
7. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. СПб., 2000. 320с.
8. Вилков О.Н. Ремесло и торговля Западной Сибири в XVII веке. М.: Наука, 1967. - 324 с.
9. Гольденберг Л.А. Семен Ульянович Ремезов. М., 1965. 266с.
10. Гневушев А. М. Сибирские города в смутное время, Тип. 2-й Артели, Киев, 1914. 12 с.
11. Дмитришин Б. Русская экспансия к Тихому океану, 1580–1700 гг :Историограф.обзор // Краевед. бюл. / Юж.-Сахал. краевед.музей. Южно-Сахалинск, 1995. № 2.
12. Дуров А.В. Краткий исторический очерк колонизации Сибири. Томск, 1891.58 с.

- 13.Зуев, А.С. Казачье сердце Сибири/ А.С. Зуев // Тобольск и вся Сибирь. Сибирское казачье войско. – Тобольск: Изд. отдел ТРОБФ «Возрождение Тобольска», 2011. Тобольск. Материалы для истории города XVII и XVIII столетий. – М.: Типография Волчанинова, 1885. – 163 с
- 14.Иванов В.Н. Вхождение Северо-Востока Азии в состав Русского государства. Новосибирск, 1999.200 с.
- 15.Калинычев Ф.И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. М., 1954. 171 с.
- 16.Карамзин. История государства Российского. М. 1883, Т. 10. 283с.
- 17.Колева, Г.Ю. Отголоски эпохи сибирского «взятья»: Волковы из деревни Волкова у озера Волково / Г.Ю. Колева // Вестник Тюменского государственного университета. 2014. № 2. 57-66с.
- 18.Колесников А. Д. Памятники военно-оборонительного искусства Сибири // Памятники истории и архитектуры Сибири. — Новосибирск: Наука, 1986. С. 4- 22.
19. Колесников А.Д. Русское население Западной Сибири в XVIII – начале XIX вв. – Омск, 1973. 439 с.
- 20.Кочедамов, В. І. Перші російські міста Сибіру / В. І. Кочедамов. - М., 1978. 190с.
- 21.Леонтьева Г. А. Служилые люди Восточной Сибири во второй половине XVII века — первой четверти XVIII века: Дис. канд. ист. наук. М., 1972. 375 с.
- 22.Ладвинский М. Ф. Переселенческое движение в России // Исторический вестник .1892. Т. 48. № 5. С. 449-465.
- 23.Любавский М.К. Историческая география России в связи с колонизацией. М.,2000. 304 с.

- 24.Любавский М.К Обзор русской колонизации с древнейших времён и до XX вв. М., 1996 г. 688 с.
25. Небольсин П. И. Покорение Сибири.СПб. 1849. 156 с.
- 26.Никитин Н. И. Освоение Сибири в XVII веке. - М.: Просвещение, 1990. - 144 с.
- 27.Никитин, Н.И. Первый век казачества Сибири/ Н.И. Никитин // Военно-исторический журнал. 1994. № 1.С.77-83.
- 28.Никитин Н. И. Служилые люди в Западной Сибири XVII в. Новосибирск: Наука, 1988. С.254.
- 29.Павлов А.П. Государев двор и политическая борьба при Борисе Годунове. СПб., 1992. 281 с.
- 30.Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди: Происхождение русского дворянства. СПб., 1889. 330 с.
- 31.Покшишевский В.В. Заселение Сибири. Иркутск, 1951г. 207 с.
- 32.Португалов В.О. По обе стороны Урала (Памяти Бокля) // Дело. 1872. № 2. С. 262-294.
- 33.Преображенский А.А. Урал и Западная Сибирь (XVII в.). М., 1956. 426 с.
- 34.Пузанов В.Д. Военные факторы русской колонизации Западной Сибири кон. XVI – XVII вв. СПб, Алтайя, 2010.г. 429 с.
- 35.Резун Д.Я., Васильевский Р.С. Летопись сибирских городов. Новосибирск: Новосиб. кн. изд-во, 1989. - 304 с.
- 36.Сергеев В.И. Первые сибирские города, их военное, культурное, экономическое значение // Вестник истории мировой культуры. 1960. №3. С.113 – 123.

- 37.Скалон В.Н. Русские землепроходцы XVII в. в Сибири. Новосибирск, 2005.279 с.
- 38.Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. Б/м., 1837. Кн 1.440 с.
- 39.Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М., 1989. К.3. К.4 768 с.
- 40.Стеллер Г.В. Описание земли Камчатки. Петропавловск- Камчатский, 1999. 179 с.
- 41.Татищев В.Н. История Российская. М. – Л.1962. Т.1. 483 с.
- 42.Устюгов Н.В. Основные черты русской колонизации Южного Зауралья в XVIII в. // Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1961. 67-74 с.
- 43.Федоров М. М. Правовое положение народов Восточной Сибири (XVII — начало XIX в.). Якутск, 1978. 207 с.
- 44.Чертыков В.К. Хакасия в XVII – начале XVIII века и ее взаимоотношения с Россией и государствами Центральной Азии. Абакан, 2007. 334 с.
- 45.Шунков В.И. Очерки по истории земледелия Сибири (XVIIв.) М., 1956. 432 с.
- 46.Ядринцев Н.М. «Сибирь, как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении», Новосибирск: Сибирский хронограф,2003. 555 с.
- 47.Dominic Lieven, Empire: The Russian Empire and Its Rivals, London: John Murray, 2000. P.257-271.
- 48.Dmytryshyn B. Russian Expansion to the Pacific, 1581–1700: A Historiographic Review// *Siberica. A Journal of North Pacific Studies*.1990. Vol. 1, № 1. P. 4 – 37.
- 49.Forsyth J. The History of the Peoples of Siberia: Russia’s North Asian Colony,1581–1990. Cambridge, 1992. 476 p.

50. Gibson J.R. The Rush to Meet the Sun: An Essay on Russian Expansion// Siberica. 1900. V.1. N.1. 225 p.

51. Lantzeff G. V. Siberia in the XVII century. A Study of the Colonial Administration. Berkeley; Los Angeles, 1943. 235p.

52. Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. Т. 3 : 1613-1645. - 1841. - 525 с.

53. Багалея, Дмитрий Иванович. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / исслед. Д. И. Багалея. Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1887. 614 с.

54. Бахрушин С.В. Научные труды. М., 1955. Ч.2. Т.3. 299 с.

55. Берх Н.В. Систематические списки боярам, окольниковым и думным дворянам с 1468 г. до уничтожения сих чинов / сост. предисл. Василий Берх. СПб. : Печ. в тип. Х. Гинце, 1833. 66 с.

56. Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских. СПб., 1849. Кн. 4. С. 48 – 50., Дворянство России и его крепостные крестьяне XVII - первой половине XVIII веков. М., 1989. 184 с.

57. ГПНТБ СО РАН, Тихомировское собрание рукописей, Дп. XXVI, 17.

58. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией : [В 12-ти т.]. - СПб., 1846-1872. 400 с.

59. История Сибири / под ред. А. П. Окладникова. Л., 1968. Т. II. 253 с.

61. Как заселялась Сибирь: (очерк). Томск: Паровая типолитография П. И. Макушина, 1895. 26 с.

62. Книга Записная I Под ред. З. Я. Бояршиновой, В. В. Палагиной. - Томск: ТГУ, 1973. 132 с.

63. Книги разрядные, по официальным оных спискам изданные с высочайшего соизволения II-м отделением Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. СПб. : В тип-фии II-го отд-ния Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1855. Т. 1. 718 с.

64. Материалы для истории Сибири / собр. Г. Н. Потанин. - Москва : издание Императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете, 1867. - 324 с.

65. Миллер Г.Ф. История Сибири. Т3 [В 3 т.]. – 3-е изд. М., 2005. 605 с.

66. Открытия русских землепроходцев и полярных мореходов XVII века. Сборник документов. 1951./ Сост. Н. С. Орлова. М. 620 с.

67. Сибирские летописи, изданные императорской Археографической комиссией / Под ред. В. В. Майкова, Л. Н. Майкова. - СПб.: Типография Императорской Археографической комиссии, 1907. 283 с.

68. Служилые люди Сибири конца XVI — начала XVIII века: биобиблиографический словарь. М.; СПб.: Нестор-История, 2020. 992 с.

69. Собрание государственных грамот и договоров / Под ред. А. Ф. Малиновского. - М.: Типография С. И. Силиванского, 1819. Т. II;

70. Спасский Г. Н. Список с чертежа Сибирской земли. — М.: Изд-во Общества истории древностей российских, 1849. — С. 4-7.

71. Памятники сибирской истории. СПб., 1882–1895. Кн. 1, 2. 48 с.

72. Пядышев В. П. Географический атлас Российской Империи, Царства Польского и Великого Княжества Финляндского. СПб.: Военно-топографическое депо, 1827. 60 с.

73.РГАДА. Ф.214; Ф.1111

74.Ремезов С. У. Чертежная книга Сибири. — СПб.: Изд-во императорской АН, 1882. 71 с.

75.Роспись тобольских служилых людей 1661 г. РГАДА. Ф. 214. Оп. .3. Ст. 663. Л. 210, 223

76.Русские старожилы Сибири. М., 1973. 189 с.

77.Титов А. Сибирь в XVII в.: Сб. старинных рус. статей о Сибири и прилегающих к ней землях. М., 1890. 216 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

1. ГПНТБ СО РАН - Государственная публичная научно-техническая библиотека Сибирского отделения Российской академии наук;
2. ДАИ – Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией;
3. ОРЗПМ - Открытия русских землепроходцев и полярных мореходов XVII века;
4. РГАДА - Российский государственный архив древних актов;

РЕЗЮМЕ

Колонізація – процес заселення освоєних територій людьми з певними цілями. Колонізація Сибіру зіграла важливу роль для економічного та соціального життя Московської держави. Колонізаційні процеси на території Сибіру проходили за декількох причин, як економічних так і військових. Все це призвело до заснування та розвитку міст на території Сибіру.

Військові фактори колонізації перш за все обґрунтовувалися необхідністю просуватися далі на Схід та обороною вже освоєних територій. Таким чином служиле населення почало засновувати міста, так звані остроги, які несли в собі оборонні функції.

Досліджуючи дану тему, ми можемо побачити, що важливий внесок в освоєння територій Сибіру зробило автохтонне населення, яке, вступаючи у відносини з руськими колонізаторами, надходило на службу до Московської держави.

SUMMARY

Colonization - the process of settling the developed territories by people with specific goals. The colonization of Siberia played an important role in the economic and social life of the Moscow state. Colonization processes in Siberia took place for several reasons, both economic and military. All this led to the establishment and development of cities in Siberia.

The military factors of colonization were primarily justified by the need to move further east and defend the already developed territories. Thus the serving population began to establish cities, so-called prisons, which carried defensive functions.

Examining this topic, we can see that an important contribution to the development of the territories of Siberia was made by the indigenous population, which, entering into relations with the Russian colonizers, came to the service of the Moscow state.